

УДК 502.7+599 (47)

Раритетна теріофауна східної України: її склад і поширення рідкісних видів

Ігор Загороднюк, Марина Коробченко

Раритетна теріофауна східної України: її склад і поширення рідкісних видів. — Загороднюк І., Коробченко М. — Раритетна теріофауна східної України включає 34 види, у тім числі 7 видів, занесених до Червоної книги МСОП, 22 види з додатку 2 до Бернської конвенції та 13 видів з числа занесених до Червоної книги України. Окрім цього, у складі фауни є види-двійники рідкісних і вразливих видів, що повинні отримати ту саму або навіть вищу категорію, а також види, яких включено до регіональних червоних списків. З цього переліку 7 видів мають охоронний статус за всіма зазначеними червоними списками, а три види (*Desmana moschata*, *Crocidura leucodon*, *Nyctalus lasiopterus*), імовірно, зникли з фауни регіону впродовж останнього часу. Для аналізу поширення раритетів, окрім оригінальних даних, використано кілька різних джерел інформації: колекції зоологічних музеїв, дані з літератури, результати опитування зоологів і мисливців. Загалом впорядковано близько 600 записів знахідок. Для всіх раритетних видів побудовано карти ареалів і окреслено імовірні межі сучасного їх поширення в регіоні. Виділено кілька центрів багатства фауни на раритетні види («гарячі території»). До основних центрів різноманіття фауни належать: 1) долина середньої течії Дінця, 2) Провальські степи, 3) степове Приазов'я, 4) басейн р. Деркул разом із суміжними територіями (найбільша гаряча територія), включаючи Придеркульські степи, смугу піщаних дюни лівобережжя Дінця і заплаву Дінця. Найменше різноманіття характерне для зон урбанізації регіону. Докладно розглянуто проблеми охорони фауни і сформульовано сім максим природоохоронної діяльності в регіоні.

Ключові слова: раритетна фауна, ссавці, видовий склад, поширення, східна Україна.

Адреса: Лабораторія екології, Луганський національний університет, вул. Оборонна 2, кімн. 457-Б, Луганськ, 91011, Україна. E-mail: zoozag@ukr.net, aquamarine@ukr.net.

Rare fauna of Eastern Ukraine: its composition and distribution of rare species. — Zagorodniuk I., Korobchenko M. — Rare mammal fauna of Eastern Ukraine includes 34 species, among them there are 7 species included into IUCN Red Data Book, 22 species included into Annex II of the Bern Convention; and 13 species, into the 2nd edition of the Red Data Book of Ukraine. Beside these species, in the fauna composition there are sibling species of rare and endangered species, which should obtain the same or higher conservation category, as well as species included into regional red lists. From this overall list 7 species have conservation status according to all mentioned red lists, and 3 species (*Desmana moschata*, *Crocidura leucodon*, *Nyctalus lasiopterus*) probably have become extinct in the region in recent time. Beside the original data, several different sources of information (collections of zoological museums, literature data, results of interviewing of zoologists and hunters) were used for analysis of distribution of rare species. In total, about 600 records of rare species were put in order. For all rare species, maps of records with designation of all localities were prepared and borders of their supposed distribution in the region were delineated. Several geographical centers of rare fauna richness («hotspots») are determined. Main hot spots are: 1) Valley of the middle part of Donets River, 2) Provalski Steppes, 3) Steppe Azov Region, and 3) Basin of Derkul river together with adjacent areas (most expressed «hotspot»), including Derkul Steppes, Sand Dune Areas of Donets, and Donets Floodplain. Minimal diversity is characterized for zones of urbanizations. Problems of rare fauna conservation are discussed, and 7 maxims of nature protection activity in the region are proposed.

Key words: rare fauna, mammals, species composition, distribution, eastern Ukraine.

Address: Laboratory of animal ecology, Luhansk National University, 2 Oboronna str., of. 457-B, Luhansk, 91011, Ukraine. E-mail: zoozag@ukr.net, aquamarine@ukr.net.

Вступ

Унікальна складова кожної регіональної фауни, яка, власне, і визначає її особливості та природоохоронну цінність — раритетні види. У їхньому складі розрізняють кілька різних груп раритетності — біогеографічні релікти, таксономічні релікти, рідкісні та зникаючі види тощо (Загороднюк, 2008). Всі вони характеризують кожен регіональний фауну і відрізняють її від фауни інших суміжних і віддалених регіонів. Антиподом раритетів є «сіра біота» (Шварц, 2004), представлена дедалі прогресуючими видами, що є регіональними і локальними інвайдерами із суміжних біогеоценозів, а також низкою синантропних видів. Масштабні антропогенні зміни природних комплексів позначилися на стані популяцій аборигенних видів, значна частина яких перейшла у статус рідкісних і зникаючих. Відбулося це через помітне скорочення їхніх ареалів і чисельності. Ці процеси визначили вразливість частини місцевих видів тварин до антропогенних змін довкілля і визначили раритетне ядро фауни. Його формування стало ознакою змін біоти, і масштаби цих змін помітно перевищили зміни у попередні доантропогенні періоди розвитку біоти, а втрата таких видів означатиме втрату оригінальності і самобутності будь-якої місцевої або регіональної фауни.

Особливої уваги заслуговують види зі «степового фауністичного ядра», СФЯ (Загороднюк, 1999). Ці види становлять найбільш вразливу частину нашої фауни, і саме вони представляють найбільшу частку раритетних видів у східних областях України. Більшість з них вже має охоронний статус згідно з «Червоною книгою України», інші мають охоронний статус за Бернською конвенцією, Червоною книгою МСОП, регіональними червоними списками, що створені для окремих адміністративних областей. Наразі впорядковано регіональні списки для всіх трьох східних областей України, проте затвердженням наразі є тільки список для Харківщини, а для Луганщини і Донецчини списки перебувають у стадії затвердження, хоча обидва фактично вже опубліковані — як луганський (Загороднюк, 2006а [затверджено на початку 2008 р.]), так і донецький (Тараненко та ін., 2008).

Мета роботи — огляд складу і аналіз сучасного поширення та рівнів чисельності раритетних видів ссавців, що входять до складу аборигенної фауни сходу України в межах Луганської, Донецької та Харківської адміністративних областей.

Матеріал та методика

Таксономічна основа. В основу покладено огляд сучасного складу та історичних змін теріофауни східних областей України (Загороднюк, 2006а). Розглянуто тільки аборигенну частину фауни, включаючи види, адвентивність яких не є однозначно доведеною (зокрема, *Pipistrellus kuhlii* та *Matres foinea*). Власне адвентивна складова фауни (Загороднюк, 2006б) тут не розглядається, як і види «фантомної» групи. До списку входять усі аловиди та види-двійники, тобто всі «малі» види зі складу колишніх політипних груп (Загороднюк, 2007б). При цьому статус раритетності (і охоронний статус) «малих» видів прирівняно (хоча він мав би бути ще вищим) до статусу «материнських» видів, зі складу яких їх і було виокремлено. Всі такі «малі» види були оцінені з огляду на раритетність і включені в обсяг аналізованої в цьому огляді фауни (напр., нічниця північна, нетопир-пігмей, мишівка донська).

Просторові межі регіону, що аналізується. Межі розглянутого регіону — території Луганської, Донецької та Харківської областей. Аналіз поширення обмежений територією, окресленою у попередній праці авторів (Кондратенко, Загороднюк, 2006): перші дві області цілком входять в обсяг цього дослідження, а Харківщина — тільки східними районами (формально — до Осколу, а фактично до Дінця) (рис. 1). З біогеографічної і ландшафтної точок зору ця територія обіймає чотири великі і загалом доволі відмінні ділянок: Донецько-Донські степи (пн.-сх. сегмент), долину Дінця (центральный сегмент), Донецький кряж (центральный та пд.-сх. сегмент), Приазовські степи (південний сегмент).

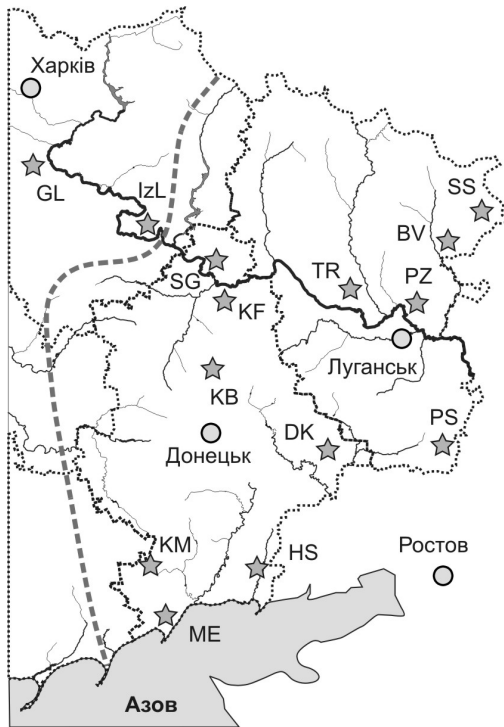

Рис. 1. Схема регіону досліджень з позначенням ключових заповідних територій (за Кондратенко, Загороднюк, 2006, зі змінами і доповненнями) та географічні межі територій першочергової уваги (переривчаста лінія на заході, пунктирна — на сході). Позначення територій ПЗФ вищих рангів:

- BV — Біловодський (РЛП),
- DK — Донецький кряж (РЛП),
- GL — Гомольшанські ліси (НПП),
- HS — Хомутовський степ (відділення УСПЗ),
- IzL — Ізюмська Лука (РЛП),
- KB — Клебан-Бик (РЛП),
- KF — Крейдяна флора (відділення УСПЗ),
- KM — Кам'яні могили (відділення УСПЗ),
- ME — Меотида (РЛП),
- PS — Провальський степ (відділення ЛПЗ),
- PZ — «Придінцівська заплава» (відділення ЛПЗ),
- SG — Святі Гори (НПП),
- SS — Стрільцівський степ (відділення ЛПЗ),
- TR — Трьохізбенка (проектоване відділення ЛПЗ).

Часовий вимір масиву даних. Часовий вимір обмежений сучасною фауною, утім числі видами, що ймовірно зникли, проте присутні (виявлені) в колекціях або згадуються в літературі не давніше 25-річної давнини, фактично після 1980 року (напр., *Desmana moschata*, *Crocidura leucodon*, *Nyctalus lasiopterus*). Давніші знахідки видів подаються тільки для наразі присутніх у складі регіональної фауни видів; їх виділено в тексті в окремі блоки і позначено на мапах спеціальними знаками (незалиті значки). В аналіз не включено види, знахідки яких в регіоні не підтверджені описами або колекційними зразками останніх 50 і більше років (напр., *Lepus timidus*, *Rattus rattus*, *Ursus arctos*, *Lynx lynx*, *Capreolus pygargus*, *Bos taurus*, *Bison bonasus*, *Saiga tatarica*, *Equus hemionus*, *Equus gmelini*).

Критерії раритетності. Використано три системи критеріїв: 1) вид внесений до «Червоної книги України» (ЧКУ) і відомий у складі фауни східних областей України за фактичними знахідками або згадками в період після 1-го видання Червоної книги України (1980). При цьому враховано пропозиції до нового видання ЧКУ, що знаходиться у стадії підготовки; 2) вид внесений у Додаток 2 до Бернської конвенції та одночасно до двох із трьох регіональних червоних списків, або ж одного з трьох за умови, що його поширення в регіоні обмежене тільки однією областю; 3) вид внесений до всіх трьох регіональних червоних списків незалежно від того, чи включений він до інших червоних списків (ЧКУ, БК).

Аналіз колекцій. Опрацьовано колекції чотирьох зоологічних музеїв: ННПМ — Зоомузей Національного науково-природничого музею НАН України (Київ), ДПМ — Державний природознавчий музей НАН України (Львів), ЗМД — Зоомузей ім. Б. Дибовського при Львівському національному університеті), ЗМЛУ — Зоомузей Луганського університету ім. Т. Шевченка; частково враховано дані з картотеки Зоомузею Київського національного університету (ЗМКУ). Враховано також дані з видань «Каталог рідкісних та червонокнижних видів тварин колекцій Зоологічного музею» Львівського національного університету (Царик та ін., 2000), «Кажани в колекціях зоологічних музеїв України» (Загороднюк, Годлевська, 2001), перший теріологічний випуск каталогу Зоологічного музею ННПМ (Шевченко, Золотухина, 2005), огляд «Поширення рідкісних видів степових ссавців на сході України за результатами аналізу зоологічних колекцій» (Коробченко, Загороднюк, 2007).

Аналіз літератури. Огляди вивченості фауни регіону представлено у працях О. Мигуліна (1938), В. Гептнера з кол. (1950) та І. Загороднюка (2006а); чимало важливої інформації вміщено у нещодавніх оглядах щодо всіх ссавців Харківщини (Зоря, 2005) та історії вивчення дрібних ссавців східних степів України (Кондратенко, 2006). Проаналізовано значну кількість спеціальних публікацій, представлених і цитованих у нещодавньому огляді «Теріофауна сходу України» (2006), у тім числі «Нариси про рідкісні види степових ссавців для нового видання Червоної книги України» (Кондратенко та ін., 2006). Особливу складність становив аналіз даних про знахідки раритетів у пелетках хижих птахів (Атамась, Товпинець, 2006). Реконструкція місцезнаходжень у багатьох випадках стала можливою після порівняння текстів різних праць, що містили різні описи одних і тих самих матеріалів. В частині наявних праць міститься фантастична інформація про рідкісні види. Особливо яскраво це ілюструють видання про заповідний фонд (напр., Сова та ін., 2005), в яких наводяться дані про види, знахідки яких не в описаних місцезнаходженнях викликають щонайменше подив¹. До певної міри це можна пояснити бажанням природоохоронців заносити до складу місцевих фаун ті види, згадування яких є аргументом для створення заповідних об'єктів. В усіх випадках ми враховували досвід цитованих авторів, наявність колекційних зразків і описів.

Дані опитування. Дані враховувалися виключно від зоологів і природознавців, що мають вагомий досвід у вивченні місцевої фауни і наукові доробки та польовий досвід яких добре відомі авторам. Загалом опитано близько 15 колег. Першочергову увагу при опитуваннях приділено так званій «мисливській» фауні, почасти добре відомій не тільки спеціалістам (зоологам, мисливствознавцям), але й аматорам. Дані щодо маловідомих видів (напр., корсак) або дрібних ссавців (напр., строкатка і мишівки), а тим паче морфологічно близьких видів (напр., водяні та ставкові нічниці) автори цим шляхом не збирали.

Схема опису. Описи видів подано у систематичному порядку. В основу описів покладено нещодавній огляд видів ссавців східної частини України (Загороднюк, 2006а). Всі переліки місцезнаходжень поділено на два блоки: знахідки після 1980 р. (за областями) та давні знахідки і згадки. Для всіх місцезнаходжень наведено інформацію про час спостережень і кількість зразків або чисельність виду та інші важливі деталі. Назви загальновідомих місцезнаходжень (переважно, заповідних об'єктів і великих міст) подавали без точних адміністративних адрес². Заливки ареалів на мапах (рис. 2–32) подано за фактичними, представленими в тексті і на мапах, даними з урахуванням нових можливих знахідок.

Результати

Розглянемо спочатку фауну загалом, а далі — послідовно кожний з раритетних видів згідно з порядком їх наведення у систематичних оглядах (Загороднюк, 2006а). Раритетна теріофауна східної України в межах, визначених в цьому дослідженні (див. рис. 1), включає 34 види п'яти великих систематичних груп ссавців, тобто близько половини наявної в регіоні аборигенної теріофауни. Цей список представляють 5 видів комахоїдних (надряд Insectivora), 12 видів кажанів (надряд Archonta), 9 видів гризунів (надряд Glires), 7 видів хижих (надряд Ferae) та 1 вид дельфінів (надряд Ungulata) (табл. 1).

¹ Зокрема, у цитованій праці (Сова та ін., 2005) можна знайти повідомлення про поширення їжака вухатого, вечірниць малої і гігантської у Сватівському зоологічному заказнику (с. 84), мишівки лісової і рясоніжки (великої?) у «Придніпівській заплаві» (с. 36), вухатого їжака, вечірниць малої і норки європейської у заказнику «Шарів Кут» (с. 105), що не підтверджують ні публікації у фахових виданнях, ні колекції, ні результати теренових досліджень і опитувань. Навіть там, де інформація про поширення видів виглядає правдоподібною, виникають сумніви щодо її достовірності: напр., у тому ж виданні мишівка степова і строкатка степова наводяться для «Стрільцівського степу» як «фонові види» (с. 42). Подібних джерел є чимало, і тема видавання бажаного за дійсне та оцінки достовірності опублікованих фактів (яка сама є суб'єктивною) не втрачає своєї актуальності (Шноль, 2001).

² Зокрема, адміністративні райони заповідних об'єктів такі: «Кам'яні могили» — Володарський р-н, «Крейдяна флора» — Слов'янський р-н, «Придніпівська заплава» і «Кондрашівський заказник» — Станично-Луганський р-н, «Провальський степ» — Свердловський р-н, «Святі гори» — Слов'янський і Краснолиманський р-ни, «Стрільцівський степ» — Міловський р-н, «Хомутовський степ» — Ново-Азовський р-н.

Таблиця 1. Список раритетних видів ссавців східних областей України, сформований за наведеними в тексті критеріями, та розподіл кількості їхніх знахідок за областями (разом 474 записи)

Надряд та вид	Червоні списки *					Зміни рясноти	Записів за областями **			
	IUCN	Bern	ЧКУ2	ЧКУ3	Рег.		Хар.	Луг.	Дон.	Сума
Insectivora										
<i>Hemiechinus auritus</i>	–	рек.	3	+	–	▶	–	7	9	16
<i>Desmana moschata</i>	VU	2	1	+	–	▶ext?	1	–	–	1
<i>Crocidura leucodon</i>	–	2	–	+	Л Д	▶ext?	1	–	–	1
<i>Neomys anomalus</i>	–	2	3	+	–	–	1	–	–	1
<i>Neomys fodiens</i>	–	2	–	–	Х Л Д	–	1	9	3	13
Archonta										
<i>Myotis nattereri</i>	–	2	3	+	–	–	1	3	1	5
<i>Myotis mystacinus</i>	–	2	–	+	Л Д	–	–	4	2	6
<i>Myotis brandtii</i>	–	2	–	+	Х	–	2	–	–	2
<i>Myotis daubentonii</i>	–	2	–	+	Х Л	–	6	9	2	17
<i>Myotis dasycneme</i>	VU	2	3	+	Х	–	4	2	–	6
<i>Plecotus auritus</i>	–	3	–	+	Х Л Д	▶	7	3	4	14
<i>Nyctalus lasiopterus</i>	NT	2	3	+	–	▶ext?	–	1	–	1
<i>Nyctalus leisleri</i>	NT	2	3	+	–	▶	3	3	2	8
<i>Pipistrellus pygmaeus</i>	–	2	–	+	Л Д	–	2	6	2	10
<i>Pipistrellus nathusii</i>	–	2	–	+	Х Л	–	4	7	3	14
<i>Pipistrellus kuhlii</i>	–	2	3	+	–	◀adv	1	9	8	18
<i>Vespertilio murinus</i>	–	2	–	+	Х Л Д	–	1	10	2	13
Glires										
<i>Marmota bobak</i>	–	–	–	–	Х Д	◀	6	32	10	48
<i>Allactaga major</i>	–	рек.	2	+	–	▶	3	31	18	52
<i>Sicista severtzovi</i>	–	рек.	[3]	+	Л	▶	–	2	–	2
<i>Sicista subtilis</i>	NT	2	3	+	–	▶	–	3	3	6
<i>Sicista strandi</i>	–	рек.	–	+	Л	▶	–	6	–	6
<i>Cricetus cricetus</i>	–	2	–	–	Х Л	▶ext?	3	4	3	10
<i>Ellobius talpinus</i>	–	рек.	–	+	Л Д	▶	–	10	–	10
<i>Lagurus lagurus</i>	–	–	–	+	Л Д	▶	3	3	5	11
<i>Terricola subterraneus</i>	–	–	–	+	Л	▶	3	10	–	13
Ferae										
<i>Vulpes corsac</i>	–	–	–	+	Л Д	▶	–	11	–	11
<i>Mustela erminea</i>	–	3	4	+	–	▶	5	9	8	22
<i>Mustela lutreola</i>	EN	2	2	+	–	▶	1	10	3	14
<i>Mustela eversmanni</i>	–	2	3	+	–	–	5	12	10	27
<i>Vormela peregusna</i>	VU	2	2	+	–	–	1	18	9	28
<i>Meles meles</i>	–	3	2	?	–	◀	1	15	19	35
<i>Lutra lutra</i>	NT	2	2	+	–	◀	1	23	8	32
Ungulata										
<i>Phocoena phocoena</i>	VU	2	1	+	–	▶	–	1	–	1

Примітка. * Позначення червоних списків: «IUCN» — Червоний список МСОП, «Bern» — додаток II («2») або III («3») до Бернської конвенції, «ЧКУ2» — друге видання «Червоної книги України» (в комітках — номер категорії охорони), «ЧКУ3» — те саме (третє видання, що готується), «Рег.» — регіональні (обласні) червоні списки Харківської (Х), Луганської (Л) та Донецької (Д) областей. ** Кількість записів про знахідки виду після 1980 р. (незалежно від кількості особин).

Ряд *Erinaceiformes* — їжакоподібні

У складі регіональної фауни ряд представлений двома видами (Загороднюк, 2006а). До раритетної групи відноситься один вид, що в Україні зустрічається лише тут.

Hemiechinus auritus (Gmelin, 1770) — їжак вухатий. Сучасне і колишнє поширення в Україні обмежене територією Луганщини і Донецчини, а більшість знахідок є давніми (Загороднюк, 2006а; Шевченко, 2008). Відомий в Україні ареал поділений на три сегменти (рис. 2), з яких найпотужнішим є приазовський, звідки відома відносно велика кількість знахідок на ділянці від окол. Маріуполя до Таганрогу, проте і тут чисельність виду завжди була низькою (Попов, 1939; Шевченко, 2008). Наразі знахідки в регіоні вкрай рідкісні (Сиренко, Мартинов, 1998; Кондратенко, Джос, 2004), і вид продовжує скорочувати ареал (Загороднюк та ін., 1999). Однією з причин цього є збільшення чисельності *Erinaceus roumanicus* (*E. concolor* s. l.), який, завдяки виразній синантропності та розвитку в регіоні населених пунктів, протягом останніх 1–2 століть витіснив їжака вухатого (Загороднюк, 2006а).

Луганщина: ♦ Старобільський р-н, окол. с. Вишневе: бл. 2004 р., 1 екз., лісосмуга серед степу біля села¹ (Боднар, особ. повід.); ♦ Стрільцівський степ: припускається, проте за час спостережень з 1986 р. не відмічений (Боровик, 1999; Кондратенко, Боровик, 2001); ♦ Лутугинський р-н, с. Розкішне: балка Плоска, n=1 (juv.), 05.2002, ідентифікація за фото (фото є у нас) (Кондратенко, Джос, 2004); ♦ м. Северодонецьк: піщана тераса Дінця, n=1, бл. 2000 р., («повід. Стусика, ідент. не перевірена»: Кондратенко, Джос, 2004; це дані Северова: Форощук, особ. повід.); ♦ м. Рубіжне: бл. 2000 р., піщана тераса Дінця, n=1 («повід. Стусика, ідент. не перевірена»: Кондратенко, Джос, 2004; це дані Северова: Форощук, особ. повід.); ♦ Провальський степ (Грушівська ділянка): весна бл. 1982–84 р., 1 екз. (Лесняк, особ. повід.); ♦ Провальський степ: «раніше рідкісний, після 1990 р. не ресструють»² (Кондратенко, 2002). *Донецчина*: ♦ Кам'яні могили (окол.): 2004 р., n=?, дані Клімова (Кондратенко, Джос, 2004); ♦ Першотравневий р-н, с. Юр'євка (окол.): 1 екз., в акацієвій лісосмугі, 07.1992 р. (Тараненко та ін., 2008); ♦ Маріуполь (20 км на сх., «с. Сопіне»): 2005 р., сім'я їжаків на ділянці піщаного степу (Шевченко, особ. повід.); ♦ м. Новоазовськ (сх. окол.): 2 екз. зловлено 1988 р. (один з них на присадибній ділянці, є фото) (Тараненко та ін., 2008); ♦ Новоазовський р-н, Крива коса: бл. 1982 р., спостереження С. Боровика (Загороднюк та ін., 1999); там само: «в останні 4–5 років неодноразово» (Рева та ін., 1989); ♦ Хомутовський степ: долина в Грузький Сланчик, вниз за течією — частіше (дані з «Літопису природи»: Сиренко, Мартинов, 1998); там само: «в останні 4–5 років неодноразово» (Рева та ін., 1989); ♦ Ново-Азовський р-н, між с. Конькове і Самсонове, біля «Хомутовського степу»: з 1996 р. — лише за даними опитувань (Тимошенко, Кондратенко, 2006); ♦ населені пункти на прав. березі р. Грузький Сланчик: 2004 р., 5 зустрічей (Тимошенко, 2006); ♦ Новоазовський р-н, окол. с. Седове: на біостанції ДонНУ, пара в неволі (мали приплід), 1984 р. (Тараненко та ін., 2008). *Харківщина*: знахідки не відомі (Зоря, 2005).

Давні зразки і згадки. У давніх публікаціях вид також згадували як рідкісний (Голіцинський, 1929; Мигулін, 1938; Попов, 1939). *Луганщина*: ♦ Біловодський р-н: до 80-х рр., без деталей (Червона книга, 1980; Рева та ін., 1989); ♦ Стрільцівський степ (n=1, 17.08.51, leg. Модін, ННПМ: Модін, 1956); ♦ Слов'яносербський р-н, між сс. Трьохізбенка і Кряківка: влітку бл. 1974–75 рр., на виходах піщаника (Яковлев, особ. повід.); ♦ окол. Луганська: 1926 р. (leg. Штаб: Аверін, Штаб, 1927; Мигулін, 1938; Рева та ін., 1989); ♦ Придніпровська заплава: зустріч в зап-ку в травні 1976 р. «основна популяція мешкає на пустошах 2-ї тераси за межами заповідника зі сторони м. Щастя, інших знахідок в заповіднику немає на весь період спостережень 1969–1987 рр.» (Сулик, особ. повід., в записях О. Кондратенка). *Донецчина*: ♦ Маріуполь, окол. (Голіцинський, 1929); ♦ Хомутовський степ: на території заповідника, n=2, 05.1930, в неволі самиця привела 5 juv., двох передано О. Мигуліну, один з них прожив у неволі рік (leg. П. Караманов, Мигулін, 1938; в ННПМ є обидва зразки); там само (?), Новоазовський р-н: без деталей (Червона книга, 1980).

Ряд *Soriciformes* — мідцеподібні

Ряд представлений в регіоні 8 видами (Загороднюк, 2006а), чотири з яких відповідають прийнятим тут критеріям раритетності. З них один вид — хохуля — має всі можливі охоронні відзнаки, що не допомогло їй зберегтися в регіоні. Ще один вид — білозубка велика — зник на більшій частині України до отримання статусу раритету.

¹ Їжак «дивної нетипової зовнішності (малий, світлий і вухастий)» знайдений Є. Боднаром (студент-лісівник ЛНПУ) на прохання своєї бабусі для поселення тварини у садку на садибі. Визначення підтверджено при перегляді запропонованих респонденту фотографій різних видів їжаків.

² Подібні (і доволі часті) формулювання не є однозначними, і можуть означати лише те, що спостереження розпочато тільки з 1990 р., і що за час цих спостережень вид не ресстрували.

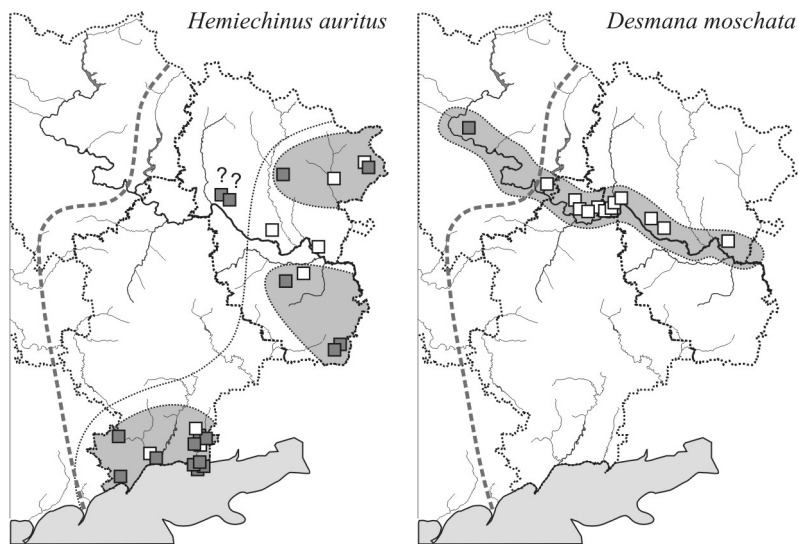

Рис. 2–3. Поширення на сході України раритетних видів ссавців надряду Insectivora: *Hemiechinus auritus* та *Desmana moschata*. У тексті опис поширення хохулі подано зі скороченнями, повний перелік місцезнаходжень можна знайти у цитованих працях (напр., Мигулін, 1938).

Desmana moschata (Linnaeus, 1758) — хохуля звичайна. У 20-ті роки XX ст. по середній течії Дінця була чисельним видом (Шарлемань, 1936). Понад те, у 1928–1954 роках на Дінці в окол. Кременіної в межах заплавних озер між гирлами річок Жеребець і Красна існувало хохулеве господарство, метою якого було не тільки збереження, але й промисел хохулі (Селезньов, 1936а). Проте ця популяція швидко згасала, і створення нових заповідних об'єктів для збереження хохулі (у т. ч. «Придінцівської заплави») не зупинили вимирання донецької популяції (Панов, 2002; Загороднюк та ін., 2002б та ін.). Останні зустрічі виду на Дінці датовані початком 80-х років XX ст. (Загороднюк та ін., 2002б; Зоря, 2005).

Луганщина: всі знахідки до 1980 р. (остання у 1979 р., див. нижче). *Харківщина*: ♦ Зміївський р-н, біля с. Задонецьке: дані опитувань, 1981–1982 рр. (Зоря, 2005). *Донецчина*: всі знахідки до 1980 р.

Давні зразки і згадки. В літературі є чимало давніх згадок, найбільше — із заплавних озер біля Кременіної (Штамм, 1930; Селезньов, 1936а; Шарлемань, 1936; Мигулін, 1938), де дотепер збереглися найкращі для реалізації виду угіддя (Скоробогатов, 2002). Згасання популяції йшло поступово (Загороднюк та ін., 2002б; Панов, 2002). На початку 50-х років XX ст. потужна популяція хохулі мешкала на Дінці між гирлами річок Жеребець і Красна та в їх нижній течії, і до 60-х років цей вид зустрічався на заплавних озерах від с. Дробишеве Краснолиманського р-ну до гирла р. Деркул, переважно в заплавних озерах Кременіноського заказника та притоках Дінця — Жеребці, Боровій, Красній, Лугань (Сокур, 1961; Абеленцев, 1967). До початку XXI ст. вид в басейні Дінця зник (Загороднюк та ін., 2002б; Скоробогатов, 2002). Останні знахідки виду на Дінці (після 1960 р.) такі: *Луганщина*: ♦ Придінцівська заплава: здобуто 1 екз., 1979 р. (Сулик, особ. повід.: Загороднюк та ін., 2002б). *Харківщина*: є знахідки після 1980 р. (див. вище). *Донецчина*: ♦ Крейдяна флора: «у 1970-х роках з регіону зникла» (Лиманский, Кондратенко, 2002); ♦ Ямпільська ділянка заплави Дінця: 120 хохуль, у т. ч. 90 екз. по долині Жеребця, дані 1966–1968 рр. (Абеленцев, 1969).

Crocidura leucodon (Hermann, 1780) — білозубка велика. Вид заслуговує найвищої категорії раритетності (Загороднюк, 1996); його звичайно згадують як рідкісний, проте достовірні знахідки в регіоні не відомі. Два зразки сумнівного походження є в ННПМ. На Харківщині за 20 років вид зустріли лише раз (Зоря, 2005), і ця знахідка знаходиться північніше відомого ареалу виду (Павлинов, 1999); за 5 років досліджень ссавців степових заповідників нами не виявлено жодної особини цього виду (Кондратенко, Загороднюк, 2006).

Луганщина: знахідки не відомі¹. *Харківщина*: ♦ Борівський р-н, берег Красноскільського вдсх.: n=1, у пелетках сови (Зоря, 2005; матеріал не зберігся, перевизначав проф. К. Татаринів: Зоря, особ. повід.). *Донецчина*: знахідки не відомі — ні в колекціях, ні за літературою (Тараненко та ін., 2008).

¹ Згадки для Стрільцівського степу у стилі «останніми роками вид не ресструють» (Кондратенко, Боровик, 2001) дозволяють припустити, що автори мають дані про давніші знахідки виду, проте це припущення нічим не підтверджено. В ЗМЛУ є два зразки «*Crocidura leucodon*» з Провальського степу, які перевизначено нами як *C. suaevolens* (Калинівська ділянка, АЗС, 13.06.03) та як *Sorex araneus* (там само: мокрий байрак, 26.09.03, leg. ?).

Давні зразки і згадки. У давній літературі вид згадували як рідкісний, а для регіону часто не наводили взагалі (Мигулін, 1938). Наявні два колекційні зразки мають сумнівну історію і, на жаль, дотепер не перевизначені¹: *Луганщина*: Стрільцівський степ: n=1, 23.03.52 (leg. Модін, ННПМ: Шевченко, Золотухіна, 2005). *Донецчина*: без точних даних, n=1, ННПМ (Шевченко, Золотухіна, 2005).

Neomys anomalus Cabrera, 1907 — рясоніжка мала. Рідкісний вид, основний ареал якого розміщений на захід від регіону (Абеленцев, Підоплічко, 1956). На схід України вид проникає через заплавні комплекси басейну Дінця. У фауні регіону вважається відсутнім (Мигулін, 1938; Абеленцев, Підоплічко, 1956) або наводиться формально (Денщик, Сулик, 2000). За час досліджень вид виявлений в регіоні лише двічі і відомий за 5 зразками, при тому лише одна знахідка є сучасною. Наразі вид не виявляють ні в пастках (Кондратенко, Загороднюк, 2006), ні у пелетках хижих птахів (Зоря та ін., 1998; Атамась, Товпинець, 2006).

Луганщина: сучасні знахідки не відомі (є давні, в Кременій). *Харківщина*: ♦ Вовчанський р-н, с. Верхній Салтов: n=1, осінь 2005, у циліндрі в лісовому яру (leg. Зоря, зразок в роб. кол. авторів [визначення перевірено нами]: Наглов та ін., 2005). *Донецчина*: знахідки не відомі.

Давні зразки і згадки. Відомі 4 колекційні зразки з Луганщини: ♦ Кременський р-н: Серебрянське лісн-во: n=1 (31.08.61), n=3 (2.09.61), leg. Абеленцев (ННПМ) (Шевченко, Золотухіна, 2005). Припускаються знахідки у заповіднику Крейдяна флора (Лиманський, Кондратенко, 2002).

Neomys fodiens (Pennant, 1771) — рясоніжка водяна. Є найбільш рідкісним видом землерийок регіону (Наглов та ін., 2005). На Донбасі вид поширений в долині Дінця та його приток (Рева та ін., 1989), і мережею річок і малих водотоків проникає глибоко у степ. Виявлений по всьому регіону, від Харківщини (Зоря, 2005; Наглов та ін., 2005) до Провальського степу (Кондратенко, Загороднюк, 2002). Відносна чисельність складає до 0,1 % потраплянь мікромамалій у пастки (Наглов та ін., 2005), частка серед усіх землерийок складає лише 2 % (Загороднюк, 2006а). Про оцінках чисельності в населених цим видом біотопах частота його трапляння складає 2,5 % (Кузнецов, Загороднюк, 2008).

Луганщина: ♦ Троицький р-н, с. Граківка (басейн Осколу), волога стація, 07.1994, n=1 (Кузнецов, Загороднюк, 2008); ♦ Білокуракінський р-н, с. Лозно-Олександрівка: зима 2001 р., спостереження на незамерзлій ділянці р. Лозна, 1 екз. у воді (Артюшенко, особ. повід.); ♦ Білокуракінський р-н, Білокуракіне, волога стація, 11.1993, n=1 (Кузнецов, Загороднюк, 2008); ♦ Міловський р-н, с. Мусіївка (на півд., в р-ні меліоративних каналів), волога стація, 09.2005, n=1 (Кузнецов, Загороднюк, 2008); ♦ Станично-Луганський р-н, с. Макарове: n=1 (знайдено загнаним на дорозі, 17.06.07 (leg. Заїка, роб. кол. авторів: Заїка, 2008); ♦ Станично-Луганський р-н, рибгосп, обвідний канал: n=1 (зловлено), бл. 1991–92 рр., осінь (Ветров, особ. повід.); ♦ Свердловський р-н, окол. с. Провалля, ліс, 06.1991, n=1 (Кузнецов, Загороднюк, 2008); ♦ Провальський степ (окол. Грушівської ділянки): струмок в балці Козяча, n=4, 13–15.08.98 (leg. Кондратенко, Загороднюк, ННПМ: Шевченко, Золотухіна, 2005); разом тут зловлено 6 екз. (Кондратенко, Загороднюк, 2002); там само: «рідкісний, по берегах річок і струмків» (Кондратенко, 2002); ♦ Провальський степ (Калинівська ділянка): берег р. Верхне Провалля, 1 екз. зловлено 1999 р., ще 1 екз. знайдено загнаним на дорозі біля річки у 2001 р. (Кондратенко, Загороднюк, 2002); там само (Калинівська ділянка): 1 екз. на ділянці АЗС на віддалі від річки >300 м, у ловчій канавці, 10.2001 р. (Кондратенко, Загороднюк, 2002). *Харківщина*: ♦ без місцезнаходжень: протягом 1967–2004 рр. зловлено 97 екз. (1,9 % від усіх землерийок) (Наглов та ін., 2005). *Донецчина*: ♦ Краснолиманський р-н, окол. с. Щурове, «Блакитні озера» (в заплаві Дінця): кілька разів зловлено, 1980-ті роки (дані Донецької обл. СЕС, відлови Грянової: Тараненко та ін., 2008), ♦ долина р. Міус: без деталей (дані Грянової: Тараненко та ін., 2008), ♦ Амвросіївський р-н (на пд.-сх. від м. Сніжне), окол. с. Дмитрівка, дол. р. Нагольна: візуальне спостереження (leg. Мельниченко: Тараненко та ін., 2008).

Давні зразки і згадки. Є колекційні зразки з 4-х місцезнаходжень, всі згадані в каталозі ННПМ (Шевченко, Золотухіна, 2005) і досліджені нами; частину їх раніше описав Мигулін (1938). *Луганщина*: ♦ Кременський р-н, Серебрянське лісн-во, берег оз. Чернікове: n=1, 31.08.61, n=1, 1.09.61 (leg. Абеленцев, ННПМ); ♦ Лисичанський р-н, с. Борове (опубл. як «с. Борове»: Шевченко, Золотухіна, 2005), лівий берег Дінця, при розливі: n=1, 11.06.68 (leg. Абеленцев, ННПМ). *Харківщина*: ♦ Зміїв, окол.: без деталей (leg. Мигулін: Мигулін, 1938); ♦ Зміївський р-н, хут. Таранівка-Соколе: n=1, 09.1925 (leg. Мигулін, ННПМ: Мигулін, 1938). *Донецчина*: ♦ окол. Артемівська, хут. Гори-Могили (долина р. Бахмут): n=1, 24.11.30 (leg. Вальх, ННПМ: Мигулін, 1938; Шевченко, Золотухіна, 2005). Припускаються знахідки рясоніжки в заповіднику «Крейдяна флора» (Лиманський, Кондратенко, 2002).

¹ Обидві знахідки вимагають перевірки: перша («донецька») підтверджена колекційним зразком, номер якого дивним чином збігається з нумерацією інших зразків цього виду з Бессарабії (збори О. Браунера); друга («стрільцівська») відповідає тій самій серії, в якій представлена «мідиця середня» (=S. *araneus*: Загороднюк, 1996).

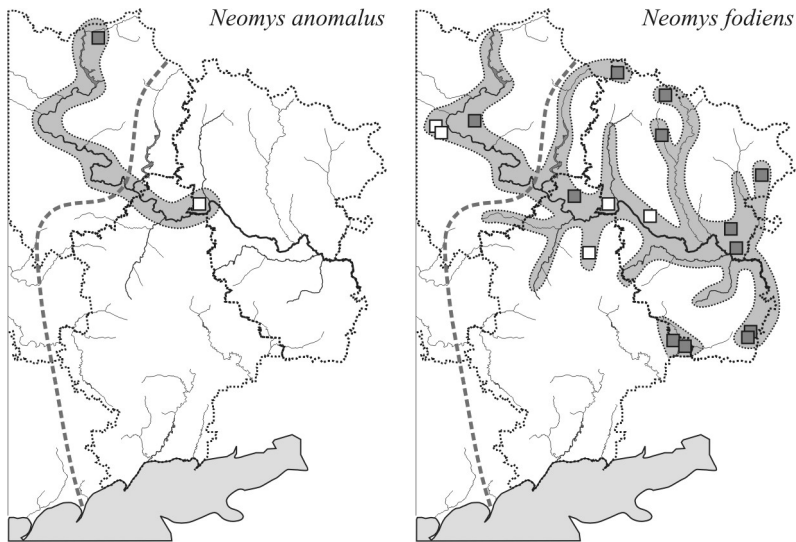

Рис. 4–5. Поширення на сході України раритетних видів ссавців надряду Insectivora (рясоніжки): *Neomys anomalus* та *Neomys fodiens*.

Ряд Vespertilioniformes — лиликоподібні

Одна з найбільш вразливих груп ссавців (Загороднюк, 2004б). На цей час накопичена велика кількість публікацій щодо кажанів регіону, у тім числі Харківщини (Лисецкий, Куниченко, 1952;¹ Влащенко, 2001б, 2006; Vlaschenko, Naglov, 2005 та ін.) і Луганщини (Кондратенко, 1998, 1999; Загороднюк та ін., 2002в; Кондратенко та ін., 2002а та ін.). Одне дослідження присвячено заплаві Дінця (Петрушенко та ін., 2002; Кондратенко та ін., 2002а-б). Вказівки на «знахідки» *Rhinolophus hipposideros* в Луганському заповіднику (Кондратенко, 1998), Хомутовському степу (Сиренко, Мартинов, 1998)² та інших районах Донбасу (Рева та ін., 1989) є сумнівними (Zagorodniuk, 1999; Загороднюк, 2006а). Те саме стосується оглядів фауни Луганщини (напр., Денщик, Сулик, 2000).

Myotis nattereri (Kuhl, 1817) — нічниця війчаста. Типовий дендрофіл, властивий лісовим екосистемам. Рідкісний вид, якого довгий час вважали невідомим для регіону (Мигулін, 1938; Абеленцев, Попов, 1956; Зоря, 2005). Нещодавно вид виявлено на Луганщині (Годлевская та ін., 2001), Харківщині (Vlaschenko, Naglov, 2005) та Донеччині (Скубак, 2008). Всі відомі знахідки приурочені до заплавної лісової долини Дінця на проміжку від Ізюмської Луки до кордону з Російською Федерацією (Провалля).

Луганщина: ♦ Кремінський р-н, окол. м. Рубіжне: заплавної ліс, за ультразвуком, 1.07.01 (Петрушенко та ін., 2002); ♦ Придінцівська заплава, ур. «Ріг»: n=1, відлов сіткою 05.07.01, мішаний ліс (Годлевская та ін., 2001)³; те саме (уточн.): оз. Став в ур. «Ріг», мішаний ліс, за ультразвуком і 1 екз. в тенетах, 5.07.01 (Петрушенко та ін., 2002; ЗМЛУ (череп в ННПМ); leg. Кондратенко, Загороднюк); ♦ окол. Станично-Луганське-2 (Кондрашівський заказник, біля оз. Глибоке і оз. Рубіжне): ресстрації за ультразвуком, 26.06.01, 4.07.01 (Петрушенко та ін., 2002; Кондратенко та ін., 2002а); ♦ Свердловський р-н, окол. с. Провалля (біля Грушівської ділянки ЛПЗ): 15–16.05.01, УЗ-детекція, без деталей, як *Myotis* sp. (Кондратенко та ін., 2002б; ідентифікація уточн. за: Загороднюк, 2006а). *Харківщина* (разом у 2003–2006 рр. в районі Ізюмської Луки здобуто 62 екз.: Влащенко, 2006): ♦ Ізюмський р-н, окол. с. Заводи (20 км пд.-зх. Ізюму): мергельний кар'єр, n=6, 2003–2004, відлов сітками (n=2: 18.10.03; n=4: 07.04.04) (Vlaschenko, Naglov, 2005); там само: n=13, 5–6.11.05, лов сіткою (+10 обліковано детектором); n=9, 24–25.04.06, лов сіткою; n=26, 25.08.06, лов сіткою (Влащенко, 2006). *Донеччина*: ♦ Святі Гори, с. Ярова: n=1, загиблий, на лісовій дорозі біля ставка, 12.09.07 (Скубак, 2008).

Давні зразки і згадки. Відсутні. До 2001 р. вид взагалі не був відомий для сходу України.

¹ У тексті всі посилання на цю працю, коли наводяться кількісні дані, треба приймати у розширеному розумінні, з урахуванням неопублікованих даних Г. Московського (Влащенко, 2005а).

² Автори знаходили цей (?) вид у вологі роки на горищах господарських будівель «Хомутовського степу» групами до 15 особин, а також у розцілинах скель у «Кам'яних Могилах» (зокрема, 1978 р.).

³ Тут нами виявлено місце розташування материнської колонії і зловлено лактуючу самку (уточн. тут). Пізніше ця знахідка переопублікована з приміткою «вперше для Лівобережної України» (Кондратенко та ін., 2002а-б).

Myotis mystacinus (Kuhl, 1817) — нічниця вусата. Останнім часом нічниць групи «*mystacinus*» поділяють на кілька «малих» видів, з яких на сході України має бути поширена *M. aurascens* (нічниця степова); тут прийнято більш широке трактування виду. Вид відомий в регіоні за лише кількома вказівками. Для Харківщини його згадують у працях середини ХХ ст. (Лисецький, Куниченко, 1952), проте ці визначення помилкові (див. далі). Для Луганщини вид наводять у більшості оглядів (Панченко, Самчук, 1973; Кондратенко, 1998; Денщик, Сулик, 2000), проте нам відома лише одна достовірна знахідка виду — в Станично-Луганському р-ні (Загороднюк, Годлевська, 2001), а інші вказівки є сумнівними.

Луганщина: ♦ Придінцівська заплава: фоновий, без деталей (картотека заповідника: Кондратенко, 1998; 2001); ♦ Станично-Луганський р-н, с. Герасимівка: n=2, 24.05.98, 16.06.98 (leg. О. Кондратенко: кол. ННПМ) (Загороднюк, Годлевська, 2001, Шевченко, Золотухіна, 2005); ♦ м. Луганськ (півд. околі, балка в лісопарку): колонія в тріщинах вапнякових відслонень (дані авторів, ідент. як *M. cf. "mystacinus"* за фото С. Фоміна); ♦ с. Провалія: горище школи, n=1 (♀, R=33,5), 20.06.06 (Русін, особ. повід.). *Донецщина*: ♦ Святі гори: 10–15.07.02, узлісся у заплаві, реєстрація за ультразвуком (Загороднюк та ін., 2002в) (не виключено, що це був *M. brandtii*); ♦ РЛП Клебан-Бик: без деталей, наведено в таблицях для таких місцезнаходжень, як ліс, скелі, водойми, селища (Денщик, Лесняк, 2005)¹. *Харківщина*: знахідки не відомі (див. *M. brandtii*).

Давні зразки і згадки. У давній літературі щодо фауни регіону цей вид нічниця не згадують (Мигулін, 1938). Відома одна давня знахідка (24.08.38) в околі Харкова (лісопарк): 1 екз. в дуплі липи, в кол. авторів (Лисецький, Куниченко, 1952), проте у подальшому цей екз. перевизначено як *M. daubentonii* (Загороднюк, Годлевська, 2001). Припускається (без мотивації) мешкання в заповіднику «Стрільцівський степ» (Кондратенко, Боровик, 2001) та НПП «Крейдяна флора» (Лиманський, Кондратенко, 2002).

Myotis brandtii (Eversmann, 1845) — нічниця північна. Один з найменш відомих і вивчених в Україні видів ссавців. Вид-двійник *M. mystacinus*, морфологічні відмінності від якого малі і часто не надійні. Для фауни регіону цей вид був невідомим (Кондратенко, 1998; Зоря, 2005), але останнім часом його ідентифіковано при обліках в районі Ізюмської Луки (Vlaschenko, Naglov, 2005; Влащенко, 2006). Очевидно, що вид має більш широке поширення в регіоні, проте у кожному разі його чисельність є вкрай низькою (сумарно зловлено 20 особин), і обидві знахідки стосуються лише літнього часу.

Луганщина: знахідки не відомі. *Харківщина*: ♦ Ізюмський р-н, с. Червоний Шахтар (Завгороднівське лісн-во): n=7 (3♀+4♂), 19–22.07.06, лов сіткою на просіці (Влащенко, 2006); ♦ Ізюмський р-н, с. Заводи (20 км пд.-зх. Ізюму): n=1 (♀), 16.08.03, мергельний кар'єр (Vlaschenko, Naglov, 2005); там само: n=4 (♂), 16/19.08.04, лов сіткою в тріщинах мергельного кар'єру (Влащенко, 2006); там само: n=4 (♂), 24.07.06, лов сіткою в тріщинах мергельного кар'єру (Влащенко, 2006). *Донецщина*: знахідки не відомі.

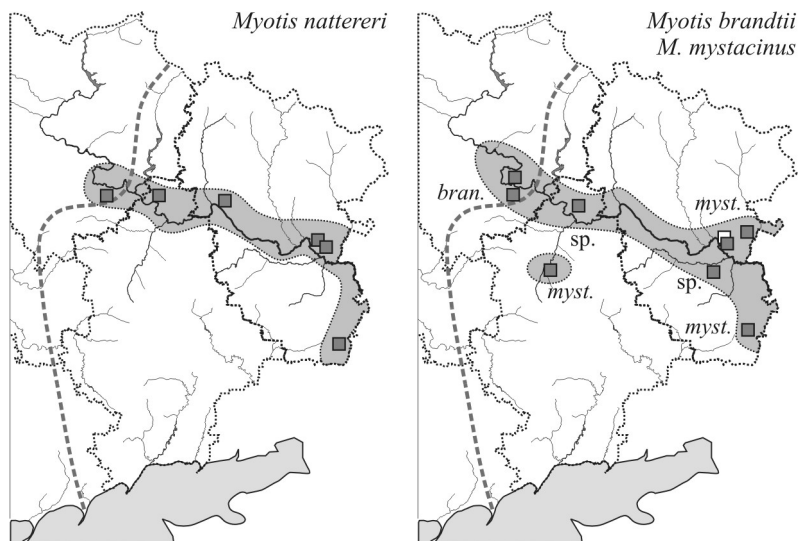

Рис. 6–7. Поширення раритетних видів кажанів з груп війчастих і вусатих нічниць («sp.» – вид не визначено): *Myotis nattereri*, *Myotis mystacinus*, *Myotis brandtii*.

¹ Хоча знахідки нічниця вусатої в Клебан-Біку і ймовірно, цей факт не може бути остаточно визнаним через саму якість подібних природоохоронних видань, про що йшлося вище.

Давні зразки і згадки. Цей вид до кінця XX ст. у нас не ідентифікували, і відповідні вказівки були неможливими. В давніх колекційних зборах з регіону не виявлено (Загороднюк, Годлевська, 2001).

***Myotis daubentonii* (Kuhl, 1817)** — нічниця водяна. Звичайний вид для регіону: наводиться як звичайний для Харківщини (Зоря, 2005), для Луганщини донедавна відомий за однією знахідкою 1977 р. у заповіднику «Придінцівська заплава» (Кондратенко, 1998), наразі — за кількома знахідками над водоймами по всій долині Дінця (Петрушенко та ін., 2002), у т. ч. в НПП Святі гори (Загороднюк та ін., 2002в), а також у заповіднику «Провальський степ» (Кондратенко та ін., 2002а-б). У степову зону проникає долинами річок. Найбільш чисельний по верхній частині басейну Дінця, звідки відомий як за літніми (Загороднюк та ін., 2002в; Влащенко, 2005а; 2006), так і зимовими знахідками (Влащенко, Наглов, 2006). За рівнем чисельності є найбільш звичайним (з 5-ти наявних) видом роду *Myotis*.

Луганщина: ♦ Кременський р-н, Серебрянське лісн-во, оз. Клішня: реєстрації за ультразвуком, 30.06.01 (Петрушенко та ін., 2002); ♦ Кременський р-н, окол. м. Рубіжне: заплавний ліс, реєстрації за ультразвуком, 1.07.01 (Петрушенко та ін., 2002); ♦ Станично-Луганське-2 (окол. центр. садиби ЛПЗ, окол., оз. Глибоке і оз. Рубіжне): реєстрації за ультразвуком та 2 екз. в тенетах, 4.07.01 (Петрушенко та ін., 2002; ЗМЛЮ: leg. Кондратенко, Загороднюк); n=1 в ЗМД (leg. Кондратенко); n=1, 5.07.01 (leg. Кондратенко, Загороднюк, ННПМ); там само (Кондратенко та ін., 2002); ♦ Придінцівська заплава (оз. Став в ур. Ріг): реєстрації за ультразвуком та 1 екз. зловлено в тенетах, 5.07.01 (Петрушенко та ін., 2002, 1 екз. в ЗМЛЮ: leg. Кондратенко, Загороднюк); там само (Придінцівська заплава): без деталей, «звичайний над водними об'єктами, колонії в дуплах» (Кондратенко та ін., 2002б); ♦ Станично-Луганський р-н, с. Герасимівка: спостереження над водоймами (Кондратенко, 2001); ♦ Станично-Луганський р-н, окол. ст. Ново-Ільєнко: спостереження над р. Деркул та УЗ-детекція, багаторазово влітку 2004–2007 рр., у т. ч. 3 реєстрації 12.07.07 (дані авторів); ♦ Станично-Луганський р-н, окол. с. Валуйське та с. Миколаївка (на схід від мосту через Донець): прав. берег Дінця біля заплавної лісу: 23–25.08.07, 3–5 екз., УЗ-детекція (дані авторів); ♦ Антрацитівський р-н, окол. с. Червона Поляна: на ставком у верхів'ях байраку, УЗ-детекція, 11.08.07 (дані авторів); ♦ Провальський степ (окол.): спостереження над водоймами (Кондратенко, 2001); там само: 15–16.05.01, УЗ-детекція, без деталей (Кондратенко та ін., 2002б); там само (окол. Грушівської ділянки): «малочисельна», с в байраку на р. Верхнє Провалля (Кондратенко, 2002).

Донеччина: ♦ Слов'янський р-н, окол. с. Богородичне (Святі гори): за ультразвуком, 27–28.06.01 (Петрушенко та ін., 2002); ♦ Святі гори (заплавна частина): щовечора 5–10 реєстрацій за ультразвуком над рікою, рідше над озерами, 10–15.07.02 (Загороднюк та ін., 2002в). **Харківщина:** ♦ Харківський р-н, окол. с. Липці: печера Липці-1 в листяному лісі на схилі балки, 1999–2006 рр., з вересня до квітня на 22 обліках з 23 у кількості n=1–216 з піком 29.12.00 (Влащенко, Наглов, 2006); ♦ там само: печера Липці-2 в листяному лісі на схилі балки, 1999–2006 рр., з жовтня до квітня на 13 обліках з 13 у кількості n=1–8 з піком 25.01.02 (Влащенко, Наглов, 2006); ♦ там само: печери Липці-3/4 в листяному лісі на схилі балки, 2000–2006 рр., з жовтня до квітня на 13 обліках з 13 у кількості n=1–26 з піком 5.02.01 (Влащенко, Наглов, 2006); ♦ НПП Гомольшанські ліси: дані за 1999–2004, обліковано 287 екз., у т. ч. n=102 прямі обліки та n=185 — УЗ-детектором, найбільша колонія з 39 особин 30.06.04 (Влащенко, 2005а); ♦ Ізюмський р-н, окол. с. Червоний Шахтар (Завгороднівське лісн-во): n=1 екз. у тенетах над лісовим озером і колонія в дуплі, 14.08.03 (Влащенко, 2006); там само: n=1 екз., у тенетах над озером в лісі, 26.04.06 (Влащенко, 2006); там само: n=34 екз., у тенетах на просіці, на лісовій дорозі та над протокою Дінця, 19–23.07.07 (Влащенко, 2006); ♦ Ізюмський р-н, окол. с. Заводи: n=280 екз., 2003–2004, у тенетах, мергельний кар'єр¹ (Vlaschenko, Naglov, 2005; Влащенко, 2006); там само: n=1, 24.07.06, n=127, 25.08.06, у тенетах, мергельний кар'єр (Влащенко, 2006).

Давні зразки і згадки. Вид згадують у багатьох оглядах (напр., Мигулін, 1938). **Харківщина:** ♦ м. Харків (окол.): n=2, лісосмуга, 24.08.38 (як «*mystacinus*»), 10.08.46 (кол. ЗМХУ: Загороднюк, Годлевська, 2001). ♦ Зміївський р-н, окол. с. Гайдари і с. Коропове: дані за 1934–1949 рр., разом обліковано 293 екз., у т. ч. колонія з 250 екз., виявлена 24.07.37 (Лисецкий, Куниченко, 1952); **Луганщина:** ♦ Придінцівська заплава: 1 зустріч 1977 р., дані з картотеки Луганського заповідника, без деталей² (Кондратенко, 1998). Припускається мешкання в Стрільцівському степу (Кондратенко, Боровик, 2001; Кондратенко та ін., 2002б) та НПП Крейдяна флора (Лиманський, Кондратенко, 2002).

***Myotis dasycneme* (Voie, 1825)** — нічниця ставкова. Вид вкрай рідкісний по всій Україні. Достовірні сучасні знахідки в регіоні обмежені територією Харківщини (Влащенко, 2005а-б, Влащенко, Наглов, 2006), припускається поширення на Луганщині (Кондратенко та ін., 2002б). Вид є осілим і здійснює лише ближні міграції до місць зимівлі.

¹ Розподіл знахідок за датами: n=145 — 15.08.03, n=4 — 24–25.03.04, n=5 — 7.04.04, n=126 — 16–19.08.04.

² На диво, інший значно більш рідкісний вид нічниць — *M. mystacinus* — за тим же джерелом (картотека заповідника) і у тій самій праці наводиться як «фоновий» (Кондратенко, 1998).

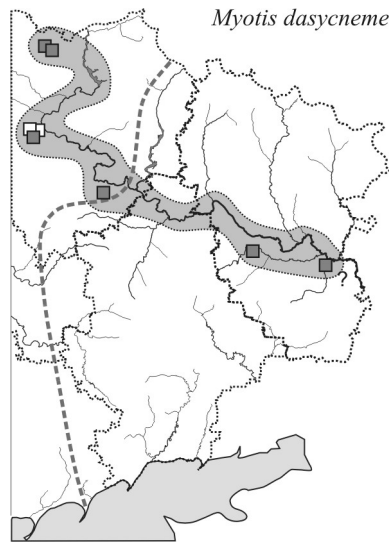
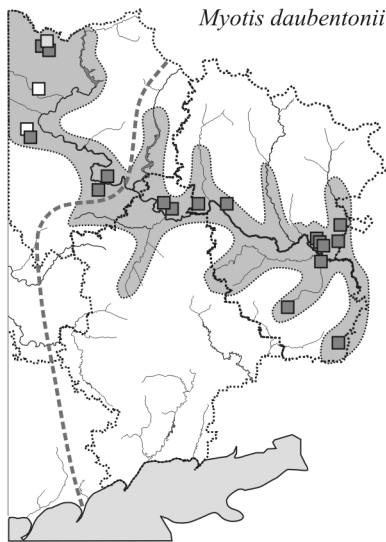

Рис. 8–9. Поширення раритетних видів кажанів роду *Myotis* (підрид *Leuconoe*): *M. daubentonii*, *M. dasycneme*. Обидва ці види тісно пов'язані з водоймами і поширені виключно у річковій мережі Дінця.

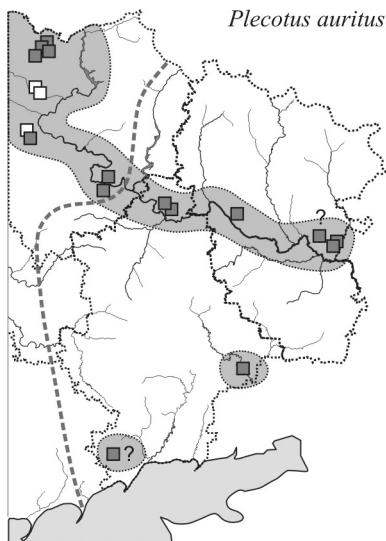

Рис. 10. Поширення раритетних видів кажанів роду вухань (*Plecotus*): *Plecotus auritus*. Правдоподібно, що поширення цього виду кажанів у регіоні є ширшим, проте даних для реконструкції ареалу недостатньо через малу кількість реєстрацій цього кажана. Не виключено, що приазовські знахідки вуханів можуть бути віднесені до одного з близьких видів, відомих із суміжних територій: *P. austriacus* (найближчі знахідки — в Мелітополі й Керчі (Zagorodniuk, 2001)) або *P. macrobullaris* (найближчі знахідки — на північному Кавказі (Spitzenberger et al., 2003)).

Мешканець широких водних просторів, відсутній (не виявлений) на малих річках, таких як Айдар, Деркул, Луганчик, Торець, Провалля та їхні притоки. В регіоні відомий як за літніми, так і зимовими знахідками, у т. ч. шістьма сучасними (рис. 9). В усіх випадках мова йде про знахідки поодиноких особин, максимально 5–10 екз. за один облік.

Луганщина: ♦ Перевальський р-н, окол. м. Кіровськ: старі копальні, зима бл. 2000 р., до 5–10 екз., висять поодинокі (за описом Д. Жиліка, особ. повід.); ♦ Станично-Луганський р-н, окол. с. Валуйське та с. Миколаївка (на схід від мосту через Донець): прав. берег Дінця, біля заплавного лісу: 23–25.08.07, 1–2 екз. над водою (разом з *M. daubentonii*), УЗ-детекція (визначення з сумнівами; дані авторів). *Харківщина*: ♦ Харківський р-н, окол. с. Липці: печера Липці-1 в листяному лісі на схилі балки, зими 1999–2006 рр., на 5 обліках (з 23) у кількості n=1–5 з піком 21.10.05 (Влащенко, Наглов, 2006); ♦ там само: печера Липці-2 в листяному лісі на схилі балки, обліки взимку 1999–2006 рр., на 1 обліку (з 13-ти) у кількості 1 екз., 22.10.05 (Влащенко, Наглов, 2006); ♦ Гомольшанські ліси (с. Гайдари): дані за 1999–2004, обліковано 9 екз., всі УЗ-детектором (Влащенко, 2005а); ♦ Ізюмський р-н, с. Заводи: n=6, 2003–2004 (всі знахідки серпневі), мергельний кар'єр¹ (Vlaschenko, Naglov, 2005; Влащенко, 2005б). *Донецчина*: фактичні знахідки нам не відомі, проте вид напевно присутній на півночі області, в басейні Дінця, а також, імовірно, в інших районах (рис. 9).

¹ Розподіл за датами: n=1 — 16.08.03, n=2 — 16.08.04, n=3 — 19.08.04.

Давні зразки і згадки. У давній літературі для регіону не згадується, перша вказівка датована 1952 р. Колекційні зразки: ♦ Харківщина, Зміївський р-н, Коропове, n=1, 19.08.38 в кол. ННПМ (leg. Матвєєв); n=2, 1938 р. в кол. МПХУ (n=1: 30.04.38, n=1: 13.08.38) (Загороднюк, Годлевська, 2001). Є давні згадки в літературі: ♦ Харківщина, окол. с. Гайдари і с. Коропове: за 1934–1949 рр. обліковано 15 екз. (Лисецький, Куниченко, 1952). Припускаються знахідки в зап-ку «Крейдяна флора» (Лиманський, Кондратенко, 2002).

Plecotus auritus (Linnaeus, 1758) — вухань звичайний. Рідкісний вид, відомий переважно з Харківщини (Зоря, 2005) і Ростовщини (Бахтадзе та ін., 2004). Очевидно, вид проникає у регіон лише долиною Дінця, звідки відомий за даними детекторних обліків (Петрушенко та ін., 2002). Колишні вказівки для Луганщини (Панченко, 1973; Скоков та ін., 1992; Денщик, Сулик, 2000) не стверджені фактичними матеріалами або описами. В частині праць мешкання виду лише припускається (напр., для Крейдяної флори: Лиманський, Кондратенко, 2002). Очевидно, що чисельність виду значно менша за прийняту в публікаціях. Автори та наші колеги не бачили жодного вуханя з Луганщини і Донеччини ні в терені, ні в колекціях. Виняток становлять знахідки вуханів у Піщаному лісництві у 80-х роках ХХ ст.

Луганщина: ♦ Попаснянський р-н, окол. с. Боброве: реєстрації за ультразвуком, 2.07.01 (Петрушенко та ін., 2002); ♦ Придінцівська заплава: «звичайний» за даними з картотеки Луганського заповідника, проте фактичні дані відсутні (Кондратенко, 1998); там само, уроч. «Ріг»: відмічений 2000 р. в заплаві діброві, ультразвукова детекція (Кондратенко та ін., 2002б)¹; ♦ Станично-Луганський р-н, окол. ст. Ново-Льенко, біля р. Деркул: по 1–2 екз. в шпаківнях в мішаному лісі, червень–липень 1985–87 рр., у подальшому при обстеженні дуплянок (до 2007 р. вкл.) вид тут не виявлено (Самчук, особ. повід.); там само: червень 1985–88 рр., в дуплянках відмічений 2–3 рази, поодинокі (Ветров, особ. повід.). *Донеччина*: ♦ Слов'янський р-н, окол. с. Богородичне (НПП Святі гори): реєстрації за ультразвуком, 27–28.06.01 (Петрушенко та ін., 2002); ♦ Святі гори: дві реєстрації за ультразвуком в глибині лісу, 10–15.07.02 (Загороднюк та ін., 2002в); ♦ Володарський р-н, Федорівський лісгосп: літо 2003 р., за ультразвуком (вид не точно: Годлевська, особ. повід.); ♦ Амвросіївський р-н, с. Успінка: знайдений раз між вікнами в садібі, бл. 2002–2003 р. (Мірошниченко, особ. повід.). *Харківщина*: ♦ Харківський р-н, окол. с. Липці: печ. Липці–1 в листяному лісі на схилі балки, 1999–2006 рр., з листопада до квітня на 11 обліках з 23 у кількості n=1–8 з піком 29.12.00 (Влащенко, Наглов, 2006); ♦ там само: печера Липці–2 в листяному лісі на схилі балки, 1999–2006 рр., з листопада до квітня на 8 обліках з 13 у кількості n=1–2 з піком 25.01.02 та 10.12.05 (Влащенко, Наглов, 2006); ♦ там само: печери Липці–3/4 в листяному лісі на схилі балки, 2000–2006 рр., з жовтня до квітня на 5 обліках (з 13-ти) у кількості n=1–3 з піком 25.01.02 (Влащенко, Наглов, 2006); ♦ Харківський р-н, окол. с. Руська Лозова: печера Акула в листяному лісі на схилі балки, 23.01.04, n=1 (Влащенко, Наглов, 2006); ♦ Гомольшанські ліси: дані за 1999–2004, обліковано 22 екз., у т. ч. n=6 при прямих обліках та n=16 з УЗ-детектором (Влащенко, 2005а); ♦ Ізюмський р-н, окол. с. Червоний Шахтар (Загороднівське лісн-во): n=1 екз. у тенетах на просіці, 20.07.06 (Влащенко, 2006); ♦ Ізюмський р-н, окол. с. Заводи: n=40 екз. (32♂), березень–жовтень 2003–2006 рр., у тенетах, мергельний кар'єр² (Vlaschenko, Naglov, 2005; Влащенко, 2006).

Давні зразки і згадки. В давній літературі є чимало вказівок на поширення виду. Серед інших описано вуханів з *Харківщини*: ♦ Зміївський р-н, окол. хут. Коробів: без деталей (Мигулін, 1938); там само, окол. с. Гайдари і с. Коропове: за 1934–1949 рр. обліковано лише 2 екз. (Лисецький, Куниченко, 1952); ♦ м. Харків, Помірки: n=6, 13.06.39, кол. МПХУ; Харків, лісопарк: n=1, 24.08.38 (ННПМ: leg. Матвєєв); ♦ Зміївський р-н, хут. Коробів: n=1, 19.08.38 (ННПМ: leg. Матвєєв); (Загороднюк, Годлевська, 2001)

Nyctalus lasiopterus (Schreber, 1780) — вечірниця велика. Рідкісний вид, достовірно відомий з регіону лише для Зміївщини, де його знаходили у 1915 і 1938 рр. (Мигулін, 1915; Лисецький, Куниченко, 1952). Всі відомі знахідки були весняними, у спільних з *Nyctalus noctula* материнських колоніях. Наразі вид на території регіону не відомий (Зоря, 2005; Влащенко, 2005а), або його згадують лише на підставі сумнівних візуальних спостережень (Кондратенко, 1998). Найближча сучасна знахідка походить з окол. Ростова-на-Дону (22/27.04.84 р. на о-ві Зелений) (Бахтадзе та ін., 1990). Можна вважати, що вид остаточно зник з території регіону близько 50 років тому. Кілька приватних повідомлень про зустрічі (зальоти) величезних кажанів в різних частинах регіону тут до уваги не беруться.

Луганщина: ♦ Придінцівська заплава: на вирубці, без деталей, «імовірно, визначений в польоті» (картотека Луганського зап-ка: Кондратенко, 1998; знахідка сумнівна). *Донеччина*: знахідки не відомі.

¹ Дослідження, проведені тут наступного року, не підтвердили наявності цього виду (Петрушенко та ін., 2002); окрім того, автор не відрізняв УЗ-сигнали вуханя від інших видів кажанів (Кондратенко, особ. повід.).

² Розподіл за датами: n=3 екз., 15–16.08.03; n=10, 14–25.03.04; n=5, 7.04.04; n=3, 16–19.08.04; n=1, 23.10.05; n=4, 5.11.05; n=3, 24.04.06; n=1, 24.07.06; n=6, 25.08.06. У вибірці очевидно переважали самці (32:8).

Давні зразки і згадки. У давній літературі згадується як *Nyctalus maximus* (Мигулін, 1915) та *N. siculus* (Мигулін, 1938). Відомий в колекціях і літературі за знахідками на Зміївщині. *Харківщина*: ♦ Зміївський р-н, хут. Коробів: 2 екз., 21.04.15 (Мигулін, 1915); там само: здобуто 13 екз. (всі ♀, разом з 6 *N. noctula*) в дуплі старої груші, 5.05.15 (=22.04.15) (Мигулін, 1938); те саме (?): 1 екз., 22.04.15 в кол. ННПМ (leg. Мигулін: Загороднюк, Годлевська, 2001); ♦ Зміївський р-н, окол. с. Гайдари і Коропове: у 1934–49 рр. тут обліковано 5 екз. (Лисецкий, Куниченко, 1952); у 1999–2004 рр. не виявлено (Влащенко, 2005а).

Nyctalus leisleri (Kuhl, 1817) — вечірниця мала. Рідкісний вид, що відомий для верхньої і середньої частини долини Дінця, у тім числі для НПП «Гомольшанська дача» (Влащенко, 2005а), «Святі Гори» та окол. оз. Клішня у Кремінському р-ні (Петрушенко та ін., 2002). Типовий дендрофіл, дальній мігрант, що присутній в Україні з травня до вересня (Загороднюк, 2001). В регіоні, за літературними даними (Панченко, 1973), — «рідкісний», за іншими даними — відсутній (Кондратенко, 1998): авторам відомо сім сучасних місцезнаходжень (рис. 17). Вид з низькою чисельністю, що з роками зменшується (Влащенко, 2005а).

Луганщина: ♦ Кремінський р-н, Серебрянське ліс-во (окол. оз. Клішня): реєстрації за ультразвуком та 1 екз. зловлено сіткою біля дупла, 30.06.01 (Петрушенко та ін., 2002); ♦ Стрільцівський степ: без деталей (Скоков та ін., 1992), знахідка сумнівна; ♦ Придінцівська заплава: без деталей (картотека ЛПЗ: Кондратенко, 1998). *Харківщина*: ♦ с. Гайдари Зміївського р-ну: колонія з 30–35 екз., 25.06.00 (Влащенко, 2000); ♦ Гомольшанські ліси: дані за 1999–2004, обліковано 113 екз., всі при прямих обліках, найбільша колонія з 48 екз. (Влащенко, 2005а, 2007); ♦ Ізюмський р-н, с. Заводи (20 км пд.-зх. Ізюму): n=1, 16.08.04, мергельний кар'єр (Vlaschenko, Naglov, 2005). *Донецщина*: ♦ Слов'янський р-н, між с. Сидорове і с. Тетянівка: «останніми роками виявлено малі колонії в байрачних лісах» (Рева та ін., 1989); ♦ Слов'янський р-н, окол. с. Богородичне (Святі гори): за ультразвуком, 27–28.06.2001 (Петрушенко та ін., 2002).

Давні зразки і згадки. Завжди наводився як рідкісний (Мигулін, 1928б, 1938; Абеленцев, Попов, 1956). *Харківщина*: ♦ Харків, ур. Бабаї: n=2 18.06.38 (МПХУ); Харків, Помірки: n=4 (29.08.37, 30.05.38, 5.06.38, 06.38) (МПХУ); ♦ Харків: n=1, 26.08.38 (leg. Матвєєв: ННПМ); ♦ Зміївський р-н, Коробів хут.: n=1, 22.06.15; n=1, 07.27; n=2, 13.08.38 (всі: leg. Мигулін: ННПМ); ♦ Зміївський р-н, Коробів хутір: 17.07.37, n=8 (МПХУ); Рубіжне: n=1, 7.08.27 (leg. Мигулін: ННПМ) (Загороднюк, Годлевська, 2001); ♦ Зміївський р-н, окол. с. Гайдари і с. Коропове: 1934–1949 рр., разом обліковано 231 екз., найбільша колонія — 50 екз. (Московський в: Влащенко, 2005а). Влащенко (2007) наводить дані Г. Московського (1941 р.) про такі знахідки (без деталей): ♦ Харків (окол.); ♦ Харківський р-н, с. Покотилівка; ♦ Балаклейський р-н, с. Савинці. *Луганщина*: ♦ Рубіжне («м. Рубіжна Донецької обл.»): 1 екз. (♂), 7.08.27, берег Дінця (leg. Фадєєв: Мигулін, 1938).

Pipistrellus pygmaeus (Leach, 1825) — нетопир пігмей. Вид-двійник нетопира малого (*P. pipistrellus*), симпатричний з ним на більшій частині ареалу (Maуer, Helversen, 2001; Hulva et al., 2004). Уперше виявлений в регіоні лише 2001 р. завдяки детекторним облікам у заплаві Дінця (Петрушенко та ін., 2002; Загороднюк та ін., 2002в). За кількістю знахідок донецька популяція пігмея виглядає найбільш потужною в Україні (Загороднюк, 2005). Всі відомі нам материнські колонії розташовані у будівлях (дача, вагончик, водонапірна башта).

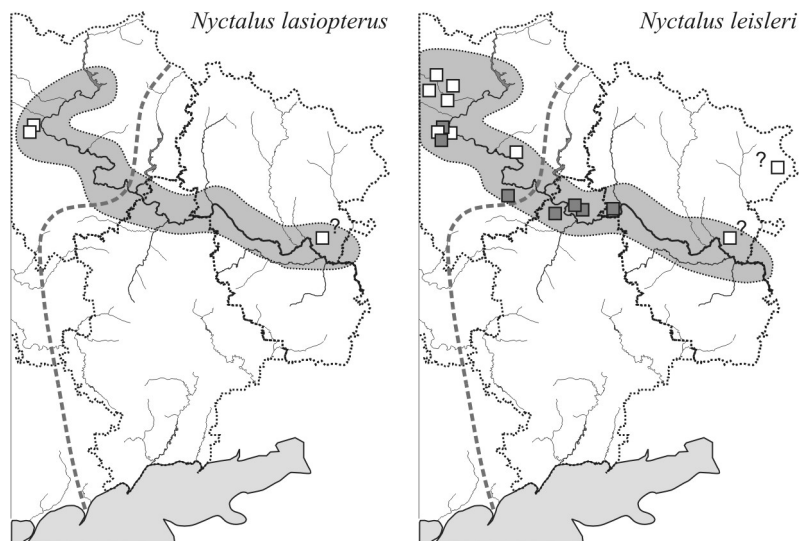

Рис. 11–12. Поширення раритетних видів кажанів роду вечірниця (*Nyctalus*): *Nyctalus lasiopterus*, *Nyctalus leisleri*.

Луганщина: ♦ Попаснянський р-н, окол. с. Боброве: чисельний, реєстрації за ультразвуком, 2.07.01 (Петрушенко та ін., 2002); ♦ Ст.-Луганський р-н, с. Петровське (р-н с. Щастя): 10.07.07, материнська колонія в дачній будівлі, бл. 300 екз. (leg. Колесніков), визначення за ультразвуком (бл. 30 екз.), 5 загиблих екз. в кол. авторів; ♦ Придінцівська заплава: «імовірно, звичайний вид», без деталей (Кондратенко та ін., 2002б); там само (оз. Став, уроч. «Ріг»): реєстрації за ультразвуком, 5.07.01 (Петрушенко та ін., 2002); ♦ Станично-Луганське-2, Кондрашівський заказник (окол., оз. Глибоке і оз. Рубіжне): реєстрації за ультразвуком, 4.07.01 (Петрушенко та ін., 2002); там само: УЗ-детекція 26–27.06.01 та 4.07.01 р., без деталей (Кондратенко та ін., 2002б); ♦ Станично-Луганський р-н, ст. Ново-Льенко (біостанція ЛНУ): 6–8.07.04, полювання біля р. Деркул¹, 5–10 УЗ-сигналів за облік, колонія в обшивці вагончика та у водонапірній башті; там само: 20.08.05, материнська колонія у обшивці вагончика, там само: 6–8.07.07 та інші дати, три колонії у вагончиках (дані авторів); там само: біостанція, 6.07.03, n=1, як «*pipistrellus*» (ЗМЛЮ: leg. Кондратенко); ♦ Провальський степ, Грушівська ділянка та окол.: 15–16.05.01, УЗ-детекція, без деталей (Кондратенко та ін., 2002б). *Донецчина*: ♦ Слов'янський р-н, окол. с. Богородичне (НПП Святі гори): реєстрації за ультразвуком, 27–28.06.01 (Петрушенко та ін., 2002); ♦ Святі гори: узлісся і краї великих галявин, 5–10 реєстрацій за ультразвуком і 1 вилов тенетами, 10–15.07.02 (Загороднюк та ін., 2002в). *Харківщина*²: ♦ Ізюмський р-н, окол. с. Червоний Шахтар (Загороднівське лісн-во): n=2, 20–23.07.06, лов сіткою на просіці і протоці Дінця (Влащенко, 2006); ♦ Ізюмський р-н, окол. с. Заводи: n=1, 19.08.04, лов сіткою біля мергельного кар'єру (Влащенко, 2006).

Давні зразки і згадки. Вид почали ідентифікувати в Україні лише близько 2000 р. До цього виду може відноситися частина згадок *P. pipistrellus* (напр., Мигулін, 1938; Скоков та ін., 1992; Кондратенко, 2001). Надійних морфологічних відмінностей цього виду від суміжного *P. pipistrellus*, які би дозволяли надійно переви-значили давні колекційні зразки або описи в літературі, немає.

Примітка щодо діагностики. Вид є двійником нетопира малого (*Pipistrellus pipistrellus*), від якого відрізняється лише за частотою ультразвукових сигналів (Загороднюк та ін., 2002а), а з морфологічних ознак можна рекомендувати особливості жилкування болони (Dietz, Helversen, 2004: рис. 176–177).

Pipistrellus nathusii (Keyserling et Blasius, 1839) — нетопир лісовий. Типовий дендрофіл і виразний мігрант, присутній в Україні тільки у весняно-літній період, з травня до вересня (Загороднюк, 2001). Звичайний вид по всьому регіону, як на Харківщині (Зоря, 2005), так і Донецщині та Луганщині (Кондратенко, 1998; Кондратенко та ін., 2002б; Петрушенко та ін., 2002). На Луганщині звичайний на прольоті (Панченко, Самчук, 1973; Кондратенко, 1998). Тісно пов'язаний з лісовими масивами долини Дінця, проте зустрічається і у містах. Відомий з більшої частина регіону як за прямими спостереженнями, так і за колекційними зразками (Загороднюк, Годлевська, 2001). В заплавах комплексів при ловах сітками виявляється помітно менш численним, ніж *M. nattereri* (Влащенко, 2006).

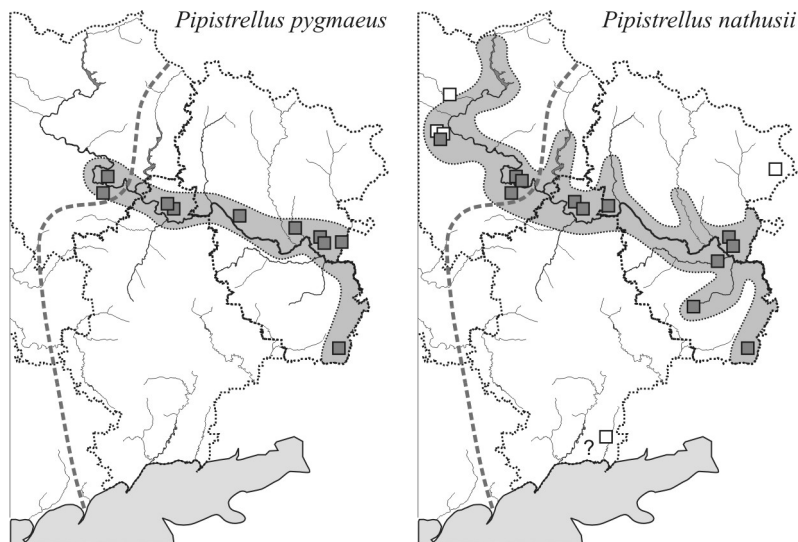

Рис. 13–14. Поширення раритетних видів кажанів групи «лісових нетопирів» (*Pipistrellus* part.): *P. pygmaeus*, *P. nathusii*.

¹ *Pipistrellus pygmaeus* є чисельним і з російського боку р. Деркул, що показали обліки з використанням ультразвукового детектора, проведені авторами впродовж 2005–2007 років.

² Попри надійні відмінності нетопира-пігмея від інших видів нетопирів, в НПП «Гомольшанські ліси», де за ультразвуками обліковано 704 екз. 7 видів кажанів, цей вид не виявлено (Влащенко, 2005а).

Луганщина: ♦ Кременський р-н, Серебрянське лісн-во (окол. оз. Клішня): за ультразвуком та 1 екз. в тенетах, 30.06.01 (Петрушенко та ін., 2002); ♦ Придінцівська заплава: дані з картотеки ЛПЗ, «інколи на прольоті» (Кондратенко, 1998); ♦ там само: ур. «Ріг», зловлено 1 екз. (Кондратенко та ін., 2002б); там само (уточн.): оз. Став в уроч. «Ріг», за ультразвуком і 1 екз. в тенетах, 5.07.01 (Петрушенко та ін., 2002); ♦ Кондрашівський заказник: 26–27.06.01 і 4.07.01, без деталей (Кондратенко та ін., 2002б); там само (уточн.): Станично-Луганське-2, оз. Глибоке і Рубіжне, за ультразвуком, 4.07.01 (Петрушенко та ін., 2002); ♦ м. Луганськ (кв. 50-річчя): 3 екз. за ультразвуком, 19.07.06 і кілька інших дат (дані авторів); ♦ Антрацитівський р-н, окол. с. Іванівка (рекреаційний центр ЛНУ): пісня самця, 4.08.07 (дані авторів); ♦ Провальський степ (окол.): рідкісний, 2001 р., без деталей (Кондратенко, 2002). *Донецчина*: ♦ Слов'янський р-н, окол. с. Богородичне: за ультразвуком, 27–28.06.01 (Петрушенко та ін., 2002); ♦ Святі гори: різні ділянки заплави, 1–2 реєстрації детектором щовечора, 10–15.07.02 (Загороднюк та ін., 2002в); ♦ Хомутовський степ, без деталей (Сиренко, Мартинов, 1998); інші цей вид тут не знаходили (Тимошенко, Кондратенко, 2006). *Харківщина*: ♦ Гомольшанська ліси: дані за 1999–2004 рр., обліковано 79 екз. (при прямих обліках n=53, за ультразвуком — n=26); найбільша колонія (32 екз.) — 06.08.99 (Влащенко, 2005а); ♦ Ізюмський р-н, окол. с. Червоний Шахтар: n=5, 20–23.07.06, лов сіткою на просіці (Влащенко, 2006); ♦ Ізюмський р-н, с. Заводи (20 км пд.-зх. Ізюму): n=1, 16.08.03, мергельний кар'єр, лов сіткою (Vlaschenko, Naglov, 2005; Влащенко, 2006); ♦ Ізюмський р-н, окол. с. Придонецьке (лісництво): n=3, 18.08.03, біля будівлі лісництва, лов сіткою (Влащенко, 2006).

Давні зразки і згадки. Вид часто плутали (і плутають) з *P. pipistrellus*, тому частина давніх згадок є недостовірними (Загороднюк, Негода, 2001). *Харківщина*: ♦ Харків: n=1, 18.05.39 (leg.?: ННПМ); Харків: n=2, 27.08.46 (МПХУ: leg. Б. Данилов); ♦ Зміївський р-н, Донецька біостанція: n=1, 01.07.28 (leg. Мигулін: ННПМ); Зміївський р-н, «СДБС»: n=2, 30.04.39 (МПХУ); Зміївський р-н, Коробів хутір: n=1, 14.05.39 (МПХУ); там само: n=4, 07.27 (leg. Мигулін: ННПМ) (Загороднюк, Годлевська, 2001); ♦ там само, окол. с. Гайдари та с. Коропове: 1934–1949 рр., разом обліковано 349 екз., найбільша колонія (101 екз.) — 14.05.39 (Лисецкий, Куниченко, 1952). Припускається мешкання виду у Стрільцівському степу (Кондратенко, Боровик, 2001; Кондратенко та ін., 2002б) і Крейдяній флорі (Лиманский, Кондратенко, 2002). У Стрільцевському степу за 80 років до згаданих припущень (Кондратенко, Боровик, 2001) вид знайшов О. Мигулін: ♦ Міловський р-н, с. Стрільцівка: 1 екз. (♂, Ra=34,2), 25.06.14 (Мигулін, 1938).

Pipistrellus kuhlii (Kuhl, 1817) — нетопир середземний. Інвазійний вид, що розселився з півдня (рис. 15). Уперше виявлений на Луганщині 1998 р. (Кондратенко, 1999), а на Харківщині — у 2001–2002 роках (Зоря, 2005). Останніми роками цей вид виявляють повсюдно, де проводять обліки з використанням детекторів. Наразі є одним з найбільш чисельних видів кажанів у містах і селищах (Волох, 2002; Загороднюк, Негода, 2001), у т. ч. на території Луганська (Загороднюк, 2006а). Вид є осілим, його нерідко виявляють зимою в різноманітних сховищах; виявлений в літній час у більшості природних місцезнаходжень.

Луганщина: ♦ м. Сватове: різні ділянки, за ультразвуком, 10.10.07 (Заїка, особ. повід.); ♦ Стрільцівський степ: садиба, селище і 21-й ставок: за ультразвуком, весна і літо 2004 (записи від О. Кондратенка); ♦ Станично-Луганський р-н, с. Герасимівка: підвіконня дитсадка, «10 екз. в колекції автора» (Кондратенко, 1998); там само: весна і літо 1998 р., всього зареєстровано 22 екз., зловлено 4 ад + 6 юв. (Кондратенко, 1999); ♦ Придінцівська заплава: на узліссях і берегах водойм, без деталей (Кондратенко та ін., 2002б); те саме (уточн.): оз. Став в уроч. «Ріг», реєстрації за ультразвуком, 5.07.01 (Петрушенко та ін., 2002); ♦ Кондрашівський заказник: 26–27.06.01 та 4.07.01, УЗ-детекція, без деталей (Кондратенко та ін., 2002б); те саме (уточн.): окол. Станично-Луганське-2, біля оз. Глибоке і Рубіжне, за ультразвуком, 4.07.01 (Петрушенко та ін., 2002); ♦ Луганськ: у вентиляційній шахті ліцею, n=3, зима (Кондратенко, Мельниченко, 2000); там само, кв. Зарічний: 09.2002, n=1 (ЗМЛУ: leg. Кондратенко); там само: 2004–2007, постійно, звичайно 10–15 УЗ-сигналів за один обліковий маршрут (у т. ч. останній запис 19.08.07); тричі знайдено загиблих (2 екз. 05.2005 і 15.06.2007 в кол. авторів); ♦ Антрацитівський р-н, окол. с. Іванівка (рекреаційний центр ЛНУ): 1 екз., УЗ-детекція, 4.08.07 (дані авторів); ♦ там само, с. Красна Поляна: 5 реєстрації, УЗ-детекція, 11.08.07 (дані авторів); ♦ с. Провалля: звичайний в селищі (Кондратенко, особ. повід.). *Харківщина*: ♦ м. Харків (центр): 1 екз., загиблий (на тротуарі), 3.09.2000 (Влащенко, 2001а–б); там само: 2002 р., у квартирі багатоповерхівки (Зоря, 2005). *Донецчина*: ♦ Слов'янський р-н, окол. с. Богородичне (Святі гори): реєстрації за ультразвуком, 27–28.06.01 (Петрушенко та ін., 2002); ♦ НПП Святі гори: одна реєстрація за ультразвуком і візуально, бл. 10.07.02 (Загороднюк та ін., 2002в); ♦ с. Олександрівка: бл. 20 екз. за ультразвуком, 27–28.05.06 (Резнік, особ. повід.); ♦ м. Донецьк (центр і окол. ДНУ): до 10 екз. при обліках за ультразвуком, 15–20.09.05 (дані авторів); ♦ Володарський р-н, Федорівське лісн-во: літо 2003 р., УЗ-детекція (Годлевська, особ. повід.); ♦ Бердянськ: після 80-х рр. (Волох, 2002); ♦ Бердянська коса: після 80-х рр. (Волох, 2002); ♦ Білосарайська коса: після 80-х рр., без деталей (Волох, 2002); ♦ м. Торез: 17.07.07, 1 екз., в поліклініці (leg. Сасвич, кол. авторів).

Давні зразки і згадки: не відомі, вид з'явився в регіоні близько 1990 р. (Загороднюк, Негода, 2001).

¹ Правдоподібно, що згадані 10 екз. є тими самими, що наведені у попередньому записі.

Vespertilio murinus Linnaeus, 1758 — лилик двоколірний. Рідкісний вид, відомий переважно з півночі регіону, у т. ч. Харківщини (Зоря, 2005) і Луганщини (Петрушенко та ін., 2002). На Луганщині вважають осілим і повсюдно звичайним видом (Панченко, Самчук, 1973), що не підтверджують дані інших авторів (Кондратенко, 1998). За нашими даними, це — мігрант, схильний до синантропії: осінньо-зимові знахідки відмічені у всіх більш-менш детально обстежених великих містах регіону, зокрема в Луганську (Загороднюк, 2006а). Особливо успішними при обліках виду є пошуки шлюбних самців, осіння пісня яких є надійною діагностичною ознакою і може бути почута без детектора протягом жовтня—листопада, особливо в біля багатоповерхівок. Авторам відомо 13 сучасних знахідок (рис. 16), і переважна їх кількість походить зі сходу, натомість на заході регіону вид є вкрай рідкісним¹. Понад те, більшість знахідок на Луганщині зроблена в період осінніх міграцій кажанів².

Луганщина: ♦ Білокуракінський р-н, с. Лозно-Олександрівка: двічі знайдений загиблим: 1 екз. під школою після грози 08.2003; 1 екз. між вікнами, 01.2006 (Артюшенко, особ. повід.); ♦ Кременський р-н, окол. м. Рубіжне: заплавної ліс, ресстрації за ультразвуком, 1.07.01 (Петрушенко та ін., 2002); ♦ Придінцівська заплава: «рідкісний осілим», без деталей (картотека ЛПЗ: Кондратенко, 1998); там само: відмічений на узліссях, просіках і біля водойм, без деталей (Кондратенко та ін., 2002б); ♦ Станично-Луганський р-н, зак. Кондрашівський: 26–27.06.01 та 4.07.01, УЗ-детекція, без деталей (Кондратенко та ін., 2002б); те саме (уточн.): окол. центр. садиби ЛПЗ, оз. Глибоке і Рубіжне, за ультразвуком, 1 екз. в тенетах над оз. Глибоке, 4.07.01 (Петрушенко та ін., 2002: ЗМЛУ: leg. Кондратенко, Загороднюк); ♦ Луганськ (центр, кампус ЛНПУ): пісня самців, 26.11.05 (Загороднюк, 2006а); там само (кампус ЛНПУ): пісня самця, 09.11.07; там само (кампус ЛНПУ): 1 екз., знайдений загиблим 06.10.06 (роб. кол. авторів); там само (центр міста, багатоповерхівка): пісня самця, 7.11.06 (дані авторів); ♦ Луганськ, кв. Мирний: багатоповерхівки, УЗ-детекція з балкону на 7 поверсі, 29.10.05 (дані авторів); ♦ Луганськ, без деталей: жовтень 1999 р. зловлено 1 екз. (шоденник О. Кондратенко); там само (кв. 50-річчя): за УЗ-детектором, 4 ресстрації, 19.07.06 (дані авторів); ♦ Лисичанськ: пісня самця, 10.11.06 до 2.12.06 (Загороднюк, 2006а); ♦ м. Краснодон: здобуто 1 екз., в будівлі (передано у обл. СЕС), листопад 2006 р. (роб. кол. авторів); ♦ Провальський степ: без деталей (Скоков та ін., 1992); там само (картотека ЛПЗ): «ресструється нерегулярно», автор не знаходив (Кондратенко, 1998); там само, Грушівська ділянка та її окол.: 15–16.05.01, УЗ-детекція, без деталей (Кондратенко та ін., 2002б). *Донецчина*: ♦ Святі гори: різні ділянки заплави, 1–2 ресстрація за ультразвуком шовечора (були сумніви щодо ідентифікації), 10–15.07.02 (Загороднюк та ін., 2002в); ♦ Волноваський р-н: Великоанадольський лісгосп (Комсомольськ): літо 2003 р., без деталей (Годлевська, особ. повід.). *Харківщина*: ♦ Гомольшанські ліси: дані за 1999–2004, обліковано 1 екз. при прямих обліках (Влащенко, 2005а).

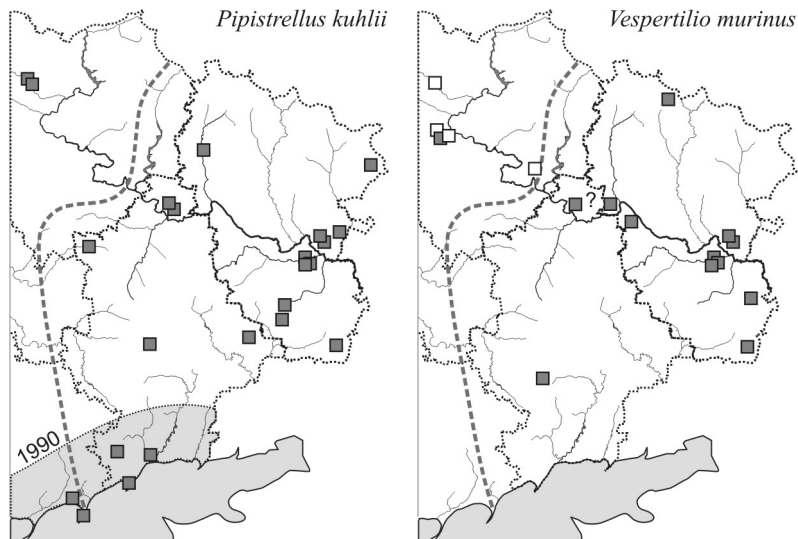

Рис. 15–16. Поширення раритетних видів кажанів з родів нетопир (*Pipistrellus*) і лилик (*Vespertilio*): *Pipistrellus kuhlii*, *Vespertilio murinus*. Обидва ці види схильні до синантропії і, імовірно, поширені по всій території регіону. Для *Pipistrellus kuhlii* показано поширення виду в період початку інвазії (за: Волох, 2002).

¹ Зокрема, за 6 років досліджень кажанів Гомольшанських лісів (1999–2004) обліковано лише 1 екз. (Влащенко, 2005а), а при обліках кажанів в лісових масивах Самарської Луки протягом 2000–2006 рр. — жодного (Влащенко, 2006) при загальній кількості облікованих особин близько двох тисяч.

² Все це дозволяє говорити про те, що лилик двоколірний в Придінців'ї не є характерним для літнього населення кажанів і з'являється переважно у період сезонних міграцій з більш північних регіонів.

Давні зразки і згадки. Є кілька давніх згадок виду, з яких найбільш часті з *Харківщини*: ♦ Харків: 1 екз., 13.07.15 («кол. ЗМ АНУ»: Мигулін, 1938); ♦ Зміївський р-н, хут. Коробів: 1 екз., 07.1927 («кол. Мигуліна»: Мигулін, 1938); ♦ Зміївський р-н, окол. с. Гайдари і с. Коропове: дані за 1934–1949 рр., разом обліковано 133 екз., найбільша колонія з 120 екз. – 12.07.37 (Московський в. Влащенко, 2005а); ♦ Зміївський р-н, Коробів хутір: n=2, 12.07.37, 16.07.37 (як «*E. nilssonii*», leg. Рудинський: МПХУ); там само: n=1, 07.27 (Мигулін: ННПМ) (Загороднюк, Годлевська, 2001); ♦ Ізюм: 2 екз., ?05.15 та 15.07.15 (Мигулін, 1938).

Ряд *Muriformes* — мишоподібні

В межах регіональної фауни цей ряд є найбагатшим і включає представників 26 родів, що належать до 10 родин. До раритетної групи належать 9 видів (табл. 1), більшість з них — зі складу степового фауністичного ядра (Загороднюк, 1999), тобто найбільш цінної складової місцевої фауни. Серед них — 5 видів з групи родин немишовидних (сурок степовий, тушкан великий, мишівки темна, степова і донська) та 4 види з надродини мишовидних, *Mugoidea* (хом'як звичайний, сліпушок звичайний, строкатка степова, норичя підземна).

Marmota bobak (Müller, 1776) — сурок степовий. Звичайний вид, який у недавні часи був на межі зникнення і зберігався лише у двох осередках на півночі регіону — Великобурлуцькому і Міловському р-нах, де основною формою природокористування було конярство (Мигулін, 1938; Токарський, 2004). Завдяки охороні чисельність за останні десятиліття відновлена, проте на територіях заповідного фонду чисельність скорочується (Боровик, 2006). Пік чисельності виду випав на 1978–81 рр., коли лише у великобурлуцькій популяції нараховували 60 тис. особин, а надалі чисельність впала до 43 тис. (Токарський, 2004). За мисливською статистикою, на Луганщині за останні 10 років чисельність знизилася удвічі, з 48,3 до 24,5 тис. (Загороднюк, 2006а), за іншими даними на Луганщині 2003 р. мешкало 61,9 тис. особин (Токарський, 2004). За даними таксації 2007 р. Луганським обласним УТМР найбільша чисельність була в Міловському (7003 ос.), Марківському (~5800), Біловодському (~2800), Новоайдарському (~1700) і Троїцькому (~1250) р-нах (Резнік, особ. повід.). На Донеччині протягом 1987–1996 рр. вид реакліматизували у 9-ти районах, і за обліками 1996 р. (УТМР) чисельність виду в області складала 690–700 особин, а 2000–2005 рр. зросла до 1,5–2 тис. особин (Тараненко та ін., 2008; перелік найбільших колоній наведено далі).

Луганщина: ♦ Троїцький р-н, різні пункти: «повсюдно чимало», дані останніх 10 рр. (Литвиненко, особ. повід.); ♦ північні райони¹: n=13 в кормових рештках *Bubo bubo*, 1999–2001 (Ветров, Кондратенко, 2002); ♦ Білокуракінський р-н, Лозно-Олександрівка: чисельний, спостереження останніх 5 років (Артющенко, особ. повід.); там само: потужні поселення (Литвиненко, особ. повід.); ♦ Білокуракінський р-н, окол. с. Нещеретове (берег р. Айдар): поява колонії в 1993 р., а в 1996 р. — 4 сім'ї (Токарський, 2004); ♦ Новопокровський р-н, с. Білолуцьк: 2001 р., n=3 в пелетках *B. bubo* (Кондратенко, Товпинець, 2001)²; ♦ Новопокровський р-н (різні ділянки): в 1987 р. — 500 особин, у 1995–2003 рр. — понад 2000 особин (Токарський, 2004); ♦ Старобільський р-н (різні ділянки): 1995–2003 рр. — 12 колоній загальною чисельністю 1500 особин (Токарський, 2004); ♦ Старобільськ: багато поселень в околицях, обліки 1997–2005 рр. (Литвиненко, особ. повід.); ♦ Старобільський р-н, с. Вишневе: 2000–2005 рр., звичайний вид на плакорах і пасовищах (Боднар, особ. повід.); ♦ Новоайдарський р-н, с. Вовкодасівка (окол.): 1987 р. — 50 особин, а в 1995 р. — понад 100 сімей (Токарський, 2004); ♦ с. Ново-Айдар (лівобережжя Айдару, на південь): «велика колонія», спостереження останніх 10 років (Литвиненко, особ. повід.); ♦ Новоайдарський р-н, між с. Колядовка, Новоолександрівка, Олексіївка: дані за 2003–2007 рр., колонії на горбах вздовж лів. берега р. Євсуг, бл. 1500 ос. (дані таксації УТМР) (Резнік, особ. повід.); ♦ Марківський р-н, окол. с. Марківка: потужні колонії, дані 2004–2007 рр. (Чередниченко, 2008); ♦ Марківський р-н, окол. с. Курячівка, с. Кризьке та ін.: бл. 1970, поява внаслідок розселення зі Стрільцівських степів (Сахно, 1972); ♦ Біловодський р-н (без пункту): 1987 та 1999 рр. тут здобували тварин для переселення у Сватовський р-н (Зайка, Цема, 2007); ♦ Біловодський р-н, с. Третяківка: «багато», 2004 р. (Литвиненко, особ. повід.); ♦ Біловодський р-н, окол. с. Плугатар: 2004 р., невелика колонія (Литвиненко, особ. повід.); ♦ Біловодський р-н, зах. окол. с. Бараниківка: 2005–2008 (напевно і раніше), колонія на горбах (Рибалко, особ. повід.); ♦ Міловський р-н, між сс. Мусіївка і Кірносове, пасовища, до 1 тис. екз., дані за 2001–2007 рр. (Пасічник, особ. повід.); ♦ Стрільцівський степ: звичайний вид (Кондратенко, Боровик, 2001); там само: дані за 1987–2003, заповідник, охоронна зона і пасовище, 0,26–1,06 сімей/га (в заповіднику менше) (Боровик, 2004); там само: постійно (Боро-

¹ У статті вказано (без деталей) кілька районів збору матеріалу, переважно північних.

² Місце реконструйовано за наведеною у тій самій праці знахідкою в пелетках пугача тхора степового, проте місце знаходження останньої не є точним. Ця знахідка повторена в іншій праці (Ветров, Кондратенко, 2002).

вик, 2006); ♦ Станично-Луганський р-н (різні ділянки): 1995 р. — 16 колоній, 200 сімей (Токарський, 2004); ♦ Станично-Луганський р-н, зах. окоп. с. Червоний Жовтень (прав. берег Ковсуга, між Ковсугом і Євсугом): потужна колонія, травень 2007 р. (Резнік, Литвиненко, особ. повід.); там само: колонії здавна до 2007 (Фастов, особ. повід.); ♦ Станично-Луганський р-н, між с. Верхній Мінченко і Крепи: невелика колонія (20–25 пар), 05.2007 р. (Литвиненко, особ. повід.); ♦ Станично-Луганський р-н, між с. Герасимівка і верхів'ями р. Тепла, окоп. с. Козачий і Широкий: велика колонія, 2002–2004 рр. (Литвиненко, особ. повід.). *Донеччина*: ♦ Амвросіївський р-н, с. Успінка: рідкісний (Мірошніченко, особ. повід.). *Харківщина*: ♦ Великобурлуцький р-н, окоп. с. Несторівка: 1994–2000, 35 сімей (Токарський, 2002); ♦ Великобурлуцький р-н (різні ділянки): з поч. 80-х рр. чисельність стабільна (Токарський, 2004); ♦ Чугуївський р-н (пн.-сх.): з поч. 80-х рр. чисельність стабільна (Токарський, 2004); ♦ Шевченківський р-н (північ): з поч. 80-х рр. чисельність стабільна (Токарський, 2004); ♦ Куп'янський р-н (зах.): з поч. 80-х рр. чисельність стабільна (Токарський, 2004); ♦ Дворічанський р-н (зах.): з поч. 80-х рр. чисельність стабільна (Токарський, 2004).

Місця реінтродукції. *Луганщина*: ♦ Сватовський р-н, с. Дуванка: 1987 р. випущено 25 пар (з Біловодського р-ну), 2007 р. бл. 50 нір (Заїка, Цема, 2007); ♦ Сватовський р-н, с. Сосновка та с. Зміївка: 1999 р. випущено 8 пар (з Біловодського р-ну), 2007 р. бл. 40 нір (Заїка, Цема, 2007); ♦ Кременський р-н, с. Червонопопівка: випущені 15–20 рр. тому, 2007 р. ≥ 50 ос. (Резнік, особ. повід., дані УТМР); ♦ там само, с. Площанка: розселилися з попер. пункту вздовж балки, 2007 р. ≥ 50 ос. (Резнік, особ. повід., дані УТМР); ♦ там само, с. Невське: розселилися з попер. пункту, 2007 р. ≥ 50 ос. (Резнік, особ. повід., дані УТМР); ♦ окоп. Луганська (с. Розкішне), ур. Гостра Могила: розселення з окоп. с. Розкішне, де вид випустили бл. 2003 р., бл. 5 екз. (Фомін, особ. повід.); ♦ Краснодонський р-н, між с. Іванівка і с. Давидо-Нікольське: ≥ 10 сімей, дані останніх 10 років (Ветров, Литвиненко, особ. повід.); ♦ Провальський степ: зник до 1986 р. (Марочкіна, Тимошенко, 1990); там само: реакліматизація 1997 р., кілька сімей оселилося за межами зап-ка, сучасне мешкання під сумнівом (Кондратенко, 2002); там само: у квітні 2000 р. візуально 1 екз. в окоп. с. Провалля, пошуки в липні 2000 р. безрезультатні, проте весною 2001 р. знов спостереження 2 екз., потім не відмічені (Мороз, 2005); там само (окоп. Калинівської ділянки): «кілька років тому», 3 км на півн., поселення в ур. Боби в р-ні балки Вільхової (Мороз, 2005); ♦ там само (окоп. Калинівської ділянки): 2,5 км на пн.-зх., в р-ні балки Дубової є поселення, за рахунок міграції з зап-ка у 1996 р., у 2002 р. — 10–12 бабаків, у 2005 р. — 3–6 екз. (Мороз, 2005). *Донеччина*: ♦ Крейдяна флора: випущені в окоп. с. Піскунівка, загинули 1995–97 рр. (Лиманський, Кондратенко, 2002); ♦ с. Олександрівка (окоп.): 2004 р., 1 екз. (зловили пастухи) (Резнік, особ. повід.); ♦ Олександрівський р-н: 2002 р. колонія бл. 300–350 екз., (Тараненко та ін., 2008); ♦ Червоноармійський р-н, окоп. зак-ка «Гектова балка»: колонія до 500 екз. (Тараненко та ін., 2008); ♦ на сх. від м. Білозерська, окоп. с. Грузьке: колонія, 2007 р. (Парнікоза, особ. повід.); ♦ Старобешівський р-н: колонія до 150 екз. (Тараненко та ін., 2008); ♦ Володарський р-н, на пд.-сх. від с. Федорівка: колонія 300–350 екз. (Тараненко та ін., 2008); там само (береги р. Каратиш): 1989 р. — випущено 75 екз., у 1992 і 1995 р. — по 25 екз., у 2004 р. колонія бл. 350–400 екз., загалом по району бл. 700 (Мельниченко, Пилипенко, 2006); ♦ Володарський р-н, окоп. с. Ксьонівка: колонія бл. 100 екз. (Тараненко та ін., 2008); ♦ Хомутовський степ: невелика група завезена 1963 р. зі Стрільцівського степу, без результатів (Рева та ін., 1989); там само: у 1988 р. третя спроба реакліматизації (Сиренко, Мартинов, 1998); там само: у 1996–2006 одна особина мешкала за «Центральним курганом», 2004 р. випустили 4 екз. зі Стрільцівського степу, на другий рік зникли (Тимошенко, Кондратенко, 2006).

Давні зразки і згадки. Всі колекційні зразки є давніми, переважно зі Стрільцівського степу: ♦ Стрільцівський степ (n=1, 06.13, Виноградов, ННПМ; n=3, 27.06.14, Виноградов, ННПМ; n=1, дата?, leg.?, ННПМ; n=1, 18.06.50, Модін, ННПМ; n=2, 22.05.56, 16.06.56, leg.?, ННПМ); ♦ Міловський р-н, окоп. с. Чорткове (n=2, 5.06.15, 25.06.15, Мигулін, ННПМ; n=1, 11.08.39, Назаренко, ННПМ). ♦ Великобурлуцький р-н: n=4, 1953 р. (ННПМ). На початку ХХ ст. вид у незначній кількості зберігався в цілих балках на р. Великий Бурлук та у Стрільцевому степу, на землях Стрільцівського, Деркульського і Лимарівського конезаводів (Селєзньов, 1936б; Мигулін, 1938 та ін.). У подальшому почалося зростання чисельності та поява колоній у суміжних районах (Мигулін, 1938). Помітне зростання чисельності та розширення ареалу сталося у 60-х рр. (Самощ, 1960; Абеленцев, 1971; Сахно, 1972). На Луганщині у 1966–68 рр. мешкало бл. 19 тис. особин, на початку 60-х рр. колонія в Провальському степу зникла (Сахно, 1972). До середини 70-х рр. байбаки заселили кілька районів Луганщини (Міловський, Біловодський, Старобільський (побл. Євсуга), Марківський, Новопсковський) із загальною чисельністю 40 тис. особин (Абеленцев, 1975).

Allactaga major (Керр, 1792) — тушкан великий. У недалекому минулому — звичайний вид гризунів степових районів (Мигулін, 1928а, 1938). Тепер його зустрічі в регіоні спорадичні: рідкісний на Харківщині (Зоря, 2005) і доволі рідкісний — на Луганщині (Кондратенко, Загороднюк, 1999; Кондратенко, 2002). На територіях заповідників зник через зміни рослинності. Відомі сучасні знахідки виду стосуються переважно пасовищ, більшість знахідок є результатом прямих спостережень тушкана у сутінковий час. Знахідки останнього часу походять переважно з північного сходу і півдня регіону (рис. 18). Більшість знахідок на Луганщині відноситься до Деркульських степів. На Донеччині малочисельний і приурочений до зон випасу ВРХ і овець, де щільність складає 1–4 ос./га (Мельниченко, 2002).

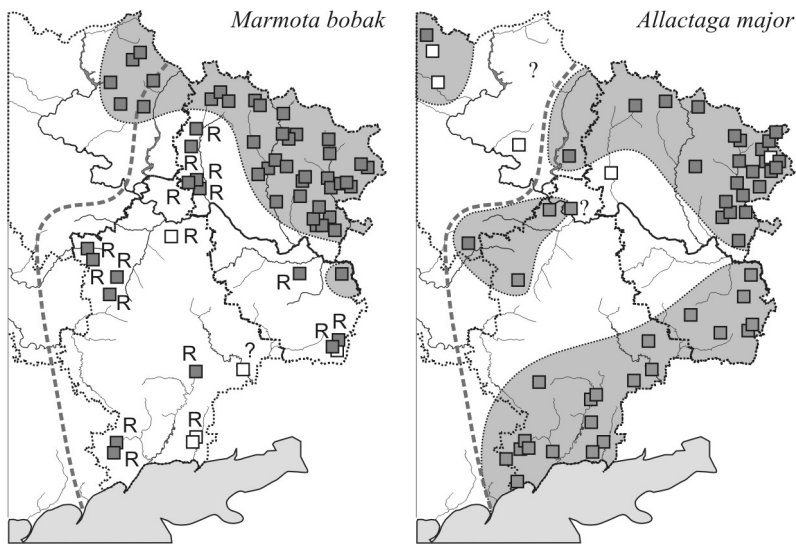

Рис. 17–18. Поширення раритетних видів гризунів: *Marmota bobak* та *Allactaga major*. Літерою «R» позначено місця реінтродукції байбака.

Луганщина (північний сегмент): ♦ Трійський р-н, с. Тарасівка: без деталей (Кондратенко, Мельниченко, 2000); ♦ Білокуракінський р-н, Лозно-Олександрівка: регулярні спостереження останніх 5 років, влітку 2006 (?) р. знайдено на дорозі 1 загиблий екз. (Артюшенко, особ. повід.); ♦ Білолуцьк, долина р. Біла: поч. 2000-х рр., нори (Ветров, особ. повід.); ♦ північні райони¹: n=1 в кормових рештках *B. bubo*, 2000 (Ветров, Кондратенко, 2002); там само: n=13 в pelletках *B. bubo*, 1999–2001 (Ветров, Кондратенко, 2002)²; ♦ Старобільський р-н, с. Вишневе: 2000–2005, звичайний на плакорях і пасовищах (Боднар, особ. повід.); ♦ Марківка (окол.): рештки 4 екз. в pelletках *B. bubo* (Кондратенко, Мельниченко, 2000); ♦ окол. с. Марківка: польові дороги, вночі з під фар, постійно, у т. ч. 2007 р. (Резнік, за повід. О. Дивицького); ♦ Марківський р-н, окол. с. Бондарівка: 1982, нори (Ветров, особ. повід.); ♦ Міловський р-н, між с. Зориківка і с. Півнівка: степові ділянки, дуже рідкісний (Кондратенко, Мельниченко, 2000); ♦ Міловський р-н, між с. Зоринівка і с. Микільське: 1998–99 рр., без деталей (Литвиненко, особ. повід.); ♦ Міловський р-н, окол. с. Діброва: 1998–99 рр., нори на пасовищі (Литвиненко, особ. повід.); ♦ Міловський р-н, окол. с. Великоцьк (5 км півн.): кінець 90-х рр., без деталей (Литвиненко, особ. повід.); ♦ Міловський р-н, між с. Великоцьк і Криничне: 1998–99 рр., без деталей (Литвиненко, особ. повід.); ♦ Міловський р-н, окол. с. Стрільцівка: бл. 1985 р., нори (Ветров, особ. повід.); ♦ Стрільцівський степ (n=1, 16.05.82, leg. Зиков, ННПМ: Шевченко, Золотухіна, 2005); там само: 1986–1998, у невеликій кількості є на пасовищах охоронної зони (Боровик, 1999; Кондратенко, Боровик, 2001); ♦ Біловодський (під. окол.): балка, 2005, нори (Ветров, особ. повід.); ♦ Біловодський р-н, окол. с. Роздолля (3 км зах.): 2002–03 рр., нори на пасовищі (Литвиненко, особ. повід.); ♦ Біловодський р-н, зах. окол. с. Бараниківка: 29.03.08, 1 екз. у світлі фар на схилі біля поселень бабака (Рибалко, особ. повід.); ♦ Біловодський р-н, окол. с. Первомайськ: тушка в гнізді пугача (Ветров, особ. повід.); ♦ Біловодський р-н, окол. с. Євсуг: 2003–2004 рр., нори (Ветров, особ. повід.); ♦ Станично-Луганський р-н, зах. окол. с. Червоний Жовтень: бл. 2001 р., був численний, «хлопці їздили вночі давити їх на мотоциклах» (Фастов, особ. повід.); ♦ Станично-Луганський р-н, між с. Великочернігівка і с. Верхньобогданівка (верхів'я р. Ковсуг): 05.2003, без деталей (Литвиненко, особ. повід.); ♦ Ст.-Луганський р-н, окол. с. Олександрівка (понад Деркуллом): «останніми роками», нори (Ветров, особ. повід.); ♦ Ст.-Луганський р-н, окол. ст. Ільєнко: 1 нора, 21.07.06 (дані авторів);

Луганщина (південний сегмент): ♦ Антрацитівський р-н, між с. Червона Поляна і Зеленодольське (р-н «51-ї шахти»): спостереження і нори, 2006 р. (Образцов, особ. повід.); ♦ Антрацитівський р-н, біля с. Лози (на зах. від м. Ровеньки), 2002–2003 рр., балки між полями, спостер. вночі з мотоцикла (Глушак, особ. повід.); ♦ Краснодонський р-н, окол. с. Давидово-Нікольське: по схилах Дінця, останні 5 років, нори (Ветров, особ. повід.); ♦ Краснодонський р-н, окол. с. Молодогвардійськ: кінець 1980-х рр., нори (Ветров, особ. повід.); ♦ Провальський степ: n=1 в pelletках *B. bubo*, 28.05.97 (Кузнецов, Кондратенко, 1999); ♦ там само (окол. с. Провалля): охоронна зона і заповідна територія, малочисельний, без деталей (Кондратенко, Мельниченко, 2000); там само: малочисельний, звичайний на пасовищах, в заповіднику відсутній (Кондратенко, 2002); ♦ там само (Грушівська ділянка): степові пасовища в охоронній зоні, між балками Верхнє Провалля і Козяча, у ставка в балці Грушева; загальна чисельність до 70 особин (Мороз, 2005); там само: серпень 2007, нори на пасовищі (дані авторів); там само (Калинівська ділянка): зник до 2000 р. (Мороз, 2005).

¹ У статті вказано кілька районів збору матеріалу, переважно північних.

² В іншій праці описано знахідку 6 екз. тушкана в pelletках *Bubo bubo* (Кондратенко, Товпинець, 2001), проте місце знаходження не зазначене. Імовірно, ці 6 екз. включені в число «13».

Донецчина: ♦ Слов'янський р-н, окол. с. Богородичне: степові ділянки, відносно чисельний (Тараненко та ін., 2008); ♦ Краснолиманський р-н, окол. НПП Святі Гори: степові ділянки в ур. Болото Мартиненкове, відносно чисельний (Тараненко та ін., 2008)¹; ♦ Красноармійський р-н, між с. Ніканорівка і Мерцалове, зак. «Гектова Балка»: відносно чисельний (Тараненко та ін., 2008); ♦ Волноваський р-н, окол. с. Степове: степові ділянки на пн.-сх. від кург. Могила Цибікова, звичайний (Кондратенко, Мельниченко, 2000; Тараненко та ін., 2008); ♦ Волноваський р-н, між сс. Новогригорівка і Новотатарівка: яружно-балкові системи, чисельність відносно висока (Тараненко та ін., 2008); ♦ Володарський р-н, між с. Федорівка і Михайлівка: рідкісний (Кондратенко, Мельниченко, 2000); там само (Федорівське лісн-во): на пасовищах 2–3 жилі нори на км² (Мельниченко, Пилипенко, 2006); ♦ Володарський р-н, між с. Федорівка і Українка: на пасовищах, чисельність відносно висока (Тараненко та ін., 2008); ♦ Володарський р-н, між с. Бойове і Суженка: на пасовищах, чисельність відносно висока (Тараненко та ін., 2008); ♦ Першотравневий р-н, окол. с. Захарівка: відносно чисельний (Тараненко та ін., 2008); ♦ окол. м. Урзуф (=Приморське), на захід, Куликівський полігон: звичайний (Кондратенко, Мельниченко, 2000; Тараненко та ін., 2008); ♦ Маріупольський р-н, с. Старий Крим (на південь від вдсх.): 8 нір, весна 2007 (Парнікоза, особ. повід.: дані О. Первака); ♦ Тельманівський р-н, окол. с. Стара Ласпа і Старогнатівка: на пасовищах, чисельність відносно висока (Тараненко та ін., 2008); ♦ Хомутовський степ і Кам'яні могили: на пасовищах поза заповідником (Сиренко, Мартинов, 1998); ♦ Хомутовський степ: «останнім часом немає» (Тимошенко, 2004); ♦ район Хомутовського степу (дані опитування): 3 із 6 зустрічей >10-річної давнини (зник в балці Попова і на пасовищі біля с. Самсонове), за останні 6 років дві знахідки на віддалі 10 і 40 км від заповідника (Тимошенко, 2006); там само: за даними опитування є, але на віддалі від заповідника (Тимошенко, Кондратенко, 2006); ♦ Шахтарський р-н, окол. с. Петровське: відносно чисельний (Тараненко та ін., 2008); ♦ Амвросіївський р-н, с. Успінка: чисельний 10–15 рр. тому, зараз рідкісний (Мірошниченко, особ. повід.); ♦ Амвросіївський р-н, дол. р. Кринка, зак. «Бердянський»: відносно чисельний (Тараненко та ін., 2008). *Харківщина*: ♦ Золочівський р-н: завжди був, відносно звичайний (Зоря, особ. повід.); ♦ Ізюм: постійно (Зоря, особ. повід.), Борова, на лів. березі р. Красний Оскол: постійно (Зоря, особ. повід.); ♦ Близнюківський р-н, окол. Добровілля: нори, 2005–2006 рр. (Зоря, особ. повід.).

Давні зразки і згадки. Раніше описували як *Allactaga jaculus* (Мигулін, 1928а, 1938). В ННПМ є давні зразки з Харківщини і Луганщини (Шевченко, Золотухіна, 2005). *Харківщина*: ♦ Дергачівський р-н, с. Слатіне: n=2, 21.07.31, 6.09.31 (leg. Білобородов, Запорожець, ННПМ); ♦ Харків (окол.): n=1, 13.04.21 (Мигулін, 1938); ♦ Ізюмський р-н, с. Савинці: n=2, 31.05.25, 1.07.25 (leg. Мигулін, ННПМ; обидва екз. описано в: Мигулін, 1928а, 1938); *Луганщина*: ♦ Кремінський р-н, с. Кабаньє (=Краснорічинецьке): n=1, 30.05.24 (leg. Мигулін, ННПМ; Мигулін, 1928а, 1938); ♦ «Старобільський р-н», Стрільцівський степ: n=5, 20–25.06.14 (leg. Виногорадов, ННПМ; описано в: Мигулін, 1928а, 1938); ♦ там само: n=1, 19.06.51 (leg. Модін, ННПМ).

Sicista severtzovi Ognév, 1935 — мишівка темна. Вид-двійник мишівки степової (Соколов та ін., 1986), виявлений в Україні лише кілька років тому. Один з найбільш рідкісних видів ссавців, достовірно відомий в Україні лише зі Стрільцівського степу (діагностика за каріотипом: Загороднюк, Кондратенко, 2000) (рис. 19). До цього виду ми провізорно відносимо усіх «степових» мишівок з лівобережжя Дінця², але в кожному разі вся група є рідкісною. Щільність в місцях вилову (сухий байрак в охоронній зоні заповідника) складає 0,5 % (Кондратенко, Загороднюк, 2006). Найближчі знахідки відомі з Курщини (Соколов та ін., 1986), Білгородщини (Аніскін та ін., 2003) і Вороніжчини (Ковальська та ін., 2000)³.

Луганщина: ♦ Стрільцівський степ: n=2, 19/21.05.91 (leg. Тимошенко, ННПМ; Шевченко, Золотухіна, 2005); там само: n=2, 18.07.88 (leg. Тимошенко, ННПМ; Шевченко, Золотухіна, 2005); там само: сухий байрак, n=1 (аналіз хромосом), відлов 1998 р. (Загороднюк, Кондратенко, 2000); там само: n=1, 29.07.99, як «*betulina*» (leg. Кондратенко, ННПМ); там само: 1998–2002 (Кондратенко, Загороднюк, 2004); там само: 1986–1998, як «*subtilis*», до 25 % серед мікромамалій у заростях чагарників (Боровик, 1999); ♦ там само: з пелеток сов, без дати, бл. n=20, як «*subtilis*» (leg. Кондратенко, серія щелеп в кол. ЗМЛІУ [визначення М. Товпинця]). *Харківщина*: знахідки не відомі. *Донецчина*: знахідки не відомі.

Давні зразки і згадки. «Степових» мишівок згадують у багатьох давніх оглядах, проте О. Зоря (2005) зазначає, що мишівки степові наразі на Харківщині не трапляються. Є два давні зразки в ННПМ (Шевченко, Золотухіна, 2005): *Луганщина*: ♦ Міловський р-н: 24.06.15, n=1, як «*subtilis*» (Мигулін, 1938); ♦ Стрільцівський степ: 8.05.51, n=1, як «*subtilis*» (leg. Модін, ННПМ); *Харківщина*: ♦ Чугуївський р-н, с. Малинівка:

¹ Знахідка не достовірна, тут знайдено лише нору (leg. Пилипенко; уточн. за Мельниченко, особ. повід.).

² Останнім часом цей вид включили до складу *S. subtilis*, і форму «*S. s. severtzovi*» наводять для Дніпропетровщини (Булахов, Пахомов, 2006), проте мотиви таких змін у систематиці групи авторами не пояснені.

³ У зв'язку з рідкісністю цього виду в регіоні інтерес являють його найближчі місцезнаходження в РФ: ♦ Курська обл., Центрально-Чорноземний заповідник: 6 екз. (2n=18–20) (Соколов і др., 1986); ♦ Білгородська обл.: р. Оскіл, «Ямський степ»: 3 екз. (2n=20–21) (Аніскін та ін., 2003); ♦ там само, р. Айдар, с. Ровеньки (окол.): 2 екз. (2n=16) (Аніскін та ін., 2003); ♦ Воронізька обл., окол. м. Богучар: 1 екз. (2n=18) (Ковальська та ін., 2000).

n=1, 30.07.47 як «*subtilis*» (leg. Юматов, ННПМ). До цього ж виду провізорно віднесено описані О. Мигуліним (1928а, 1938) 4 зразки «степових» мишівок ще з двох пунктів (в колекціях не виявлені): ♦ Харківщина, Курп'янський р-н, с. Лиман (3 екз., 17.04.14); ♦ Луганська обл., с. Сватове (1 екз., 5.05.16).

***Sicista subtilis* (Pallas, 1773)** — мишівка степова. Рідкісний вид, якого наводять у більшості праць (напр., Мигулін, 1938; Сокур, 1960). Припускається, що сучасний ареал в регіоні обмежений правобережжям Дінця, а на лівобережжі мешкає тільки *S. severtzovi* (Загороднюк, 2005, 2006а). Чисельність складає лише 0,2–0,3 % від всіх зловлених пастками дрібних ссавців (Кондратенко, Загороднюк, 2006). Вид відомий з більшості степових заповідників півдня регіону: Провальського степу, Хомутовського степу і Кам'яних могил. За межами цих заповідних територій вид не відомий або його знахідки дуже давні (їх лише три), і за фактичними даними ареал виду може бути обмежений лише Приазов'ям.

Луганщина: ♦ Краснодонський р-н, с. Королівка (побл. Грушівської ділянки Провальського степу): n=1, 29.05.97 (leg. Кондратенко, ННПМ: Шевченко, Золотухіна, 2005); там само: ур. Королівські скелі, косимий степ, 13.08.98, n=2, як «*species*» (leg. Кондратенко, ЗМЛУ); ♦ Провальський степ: n=4, 7.05.87 (n=3), 9.05.88 (n=1) (leg. Марочкіна, Тімошенко, ННПМ); там само: n=3, 13.08.98 (leg. Кондратенко, ННПМ: Шевченко, Золотухіна, 2005); там само: n=1 (аналіз хромосом), 13.08.98 (Загороднюк, Кондратенко, 2000); там само: рідкісний, як «*S. nordmanni*» (Кондратенко, 2002); там само (Грушівська ділянка): 2000–2003 рр., косимий степ, 1,7 екз./100 п.-діб (Мороз, 2005, дані О. Кондратенко); ♦ Провальський степ (ділянка АЗС): 18.05.01, n=1 (leg. Кондратенко, ЗМЛУ); там само: сума за 1998–2001 рр., всього 5 екз., косимий степ (Кондратенко, Загороднюк, 2006). **Донецчина:** ♦ Краснолиманський р-н, зап-к «Крейдяна флора»: 4 екз. в пелетках пугача, зібраних біля гнізда (det. Товпинець: Тараненко та ін., 2008); ♦ Кам'яні могили: рідкісна, тільки на заповідних ділянках, без деталей (Сиренко, Мартинов, 1998); там само (ділянка АЗС): n=1, 9.07.99 (leg. Кондратенко, ННПМ: Шевченко, Золотухіна, 2005; уточн. за: Загороднюк, 2007а); ♦ Хомутовський степ: тільки на заповідних ділянках, рідкісний, без деталей (Сиренко, Мартинов, 1998); там само: n=1 (аналіз хромосом) (Соколов и др., 1982, 1986); там само: за 1996–2006 рр. зареєстрована лише раз: 2 екз. зловлено 29–30.09.06 на плакорній частині АЗС (Тімошенко, Кондратенко, 2006). **Харківщина:** сучасні знахідки не відомі.

Давні зразки і згадки. Вид наводять у більшості давніх оглядів (напр., Мигулін, 1928а, 1938; Волчанецький, 1940; Лисецький, 1965), проте принаймні частину цих згадок потрібно відносити до *S. severtzovi*, у тім числі мишівок зі Стрільцівського степу (Загороднюк, Кондратенко, 2000; Кондратенко, Боровик, 2001), яких дотепер називають «*S. subtilis*» (Шевченко, Золотухіна, 2005). У колекціях є 5 давніх зразків «*S. subtilis*»: **Харківщина:** ♦ Ново-Водолазький р-н («радгосп Комінтерн»): n=1, 21.04.34 (leg. Рудинський, ННПМ, зразок описано в праці: Мигулін, 1938); **Донецчина:** ♦ м. Артемівськ, хут. Гори-Могили: n=3, 11.05.28, 14.06.28, 20.05.29 (leg. Вальх, ННПМ (всі без черепів і вимірів): Шевченко, Золотухіна, 2005)¹; ♦ м. Артемівськ (окол.): n=1, 14.09.60 (leg. Скобічевський, ННПМ: Шевченко, Золотухіна, 2005). Припускаються знахідки в Крейдяній флорі (Лиманський, Кондратенко, 2002).

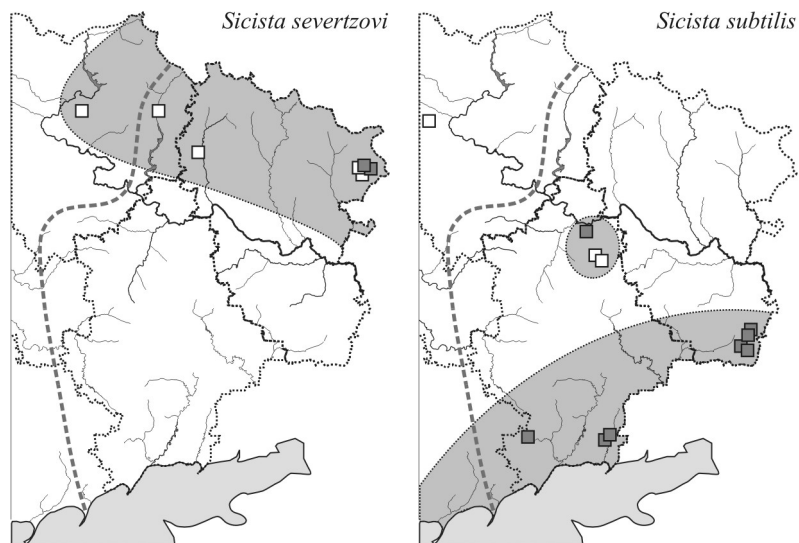

Рис. 19–20. Поширення раритетних видів гризунів роду *Sicista*: аловиди степової мишівки *Sicista severtzovi* та *S. subtilis*.

¹ Ці зразки описано Мигуліним (1938: 230), проте, окрім цих трьох, є ще один зразок з датою 23.05.29 р.

Sicista strandi Formosov, 1931 — мишівка донська. Вид-двійник мишівки лісової (*S. betulina*) (Загороднюк, 2005), під назвою якої і згадується в літературі (Модін, 1956). Знайдений у Стрільцівському і Провальському степах (Кондратенко, Загороднюк, 2006). Припускається поширення по всьому басейну Дінця (Загороднюк, 2007в). За межами регіону відомий на схід до Волги (Баскевич, Опарін, 2000), Краснодару (Попов, 1939) і північного Кавказу (Соколов та ін., 1989); на північному заході відомий з Курщини (Соколов та ін., 1982). Загальна відносна чисельність складає десяті частки відсотка відносно всіх дрібних ссавців.

Луганщина: ♦ північні райони (?): n=1 в пелетках *B. bubo* (Ветров, Кондратенко, 2002); ♦ Стрільцівський степ: n=18, в пелетках *Asio otus*, 1997–1998 (Кузнецов, Кондратенко, 1999)¹; там само: n=1, 21.05.91 (Тимошенко, ННПМ: Шевченко, Золотухіна, 2005); там само: n=1, 17.05.91, як «*betulina*» (leg. Тимошенко, ННПМ: Шевченко, Золотухіна, 2005); там само: n=1, 13.06.99; n=1, 20.06.99; n=3, 26–29.07.99, всі як «*betulina*» (leg. Кондратенко, ННПМ: Шевченко, Золотухіна, 2005); там само: лучний степ, 21.07.99, n=1, як «*S. sp.*» (leg. Кондратенко, ЗМЛУ); там само: ур. Великі Терни, 23.07.99, n=1, як «*betulina*» (leg. Кондратенко, ЗМЛУ); там само: чагарниковий степ, 28.07.99, n=1, як «*betulina*» (leg. Кондратенко, ЗМЛУ); там само: чагарники в степу, 21.05.00, n=1 (ЗМЛУ: leg. Кондратенко); там само: караганний степ в АЗС, 23.05.00, n=1 (leg. Кондратенко, ЗМЛУ); ♦ Станицно-Луганський р-н, між с. Верхній Мінченко і с. Крепи: яруги, 1 екз., бл. 20.05.07, зловлений псом і згодований сові (leg. Литвиненко, уламки черепа в кол. авторів); ♦ Провальський степ: «рідкісна» (Кондратенко, 2002); там само (Калинівська ділянка): 1 екз. на ділянці АЗС в ловчій канавці, 2001 р. (Кондратенко, Загороднюк, 2002); там само: n=5, 13.06.99, 20.06.99, 26.07.99 (n=2), 29.07.99, всі як «*betulina*» (leg. Кондратенко, ННПМ: Шевченко, Золотухіна, 2005); там само: до 1 екз./100 п.-діб, 2000–2003 рр. (Мороз, 2005: дані О. Кондратенка); там само: n=1, 24.07.01 (leg. Кондратенко, ННПМ: Шевченко, Золотухіна, 2005); ♦ Провальський степ (Грушівська ділянка): охоронна зона, лука в байраку на місці кол. ниви, 7.06.99, n=1, як «*betulina*» (leg. Кондратенко, ЗМЛУ); ♦ Провальський степ (Калинівська ділянка): АЗС, 20.08.02, n=1 (leg. Кондратенко, ЗМЛУ). *Харківщина*: знахідки не відомі. *Донецьщина*: знахідки не відомі.

Давні зразки і згадки. Вид визнано лише 18 років тому (Соколов та ін., 1989). Вперше для регіону наведений за зразками зі Стрільцівського степу як «*Sicista betulina*» (Модін, 1951). В колекціях відомий за 3 зразками з цього ж місцезнаходження (всі як «*betulina*»: Шевченко, Золотухіна, 2005): ♦ Стрільцівський степ: n=1, 23.08.51 (leg. Сокур, ННПМ), n=1, 03.06.52 (leg. Модін, ННПМ), n=1, 24.08.61 (leg. Крижанівський, ННПМ). Припускаються знахідки в НПП Крейдяна флора (Лиманський, Кондратенко, 2002). *Харківщина*: Ізюмський р-н, с. Чепель: 1 екз., 4.11.11 («кол. ЗМ АНУ», leg. Переверзев: Попов, 1939)².

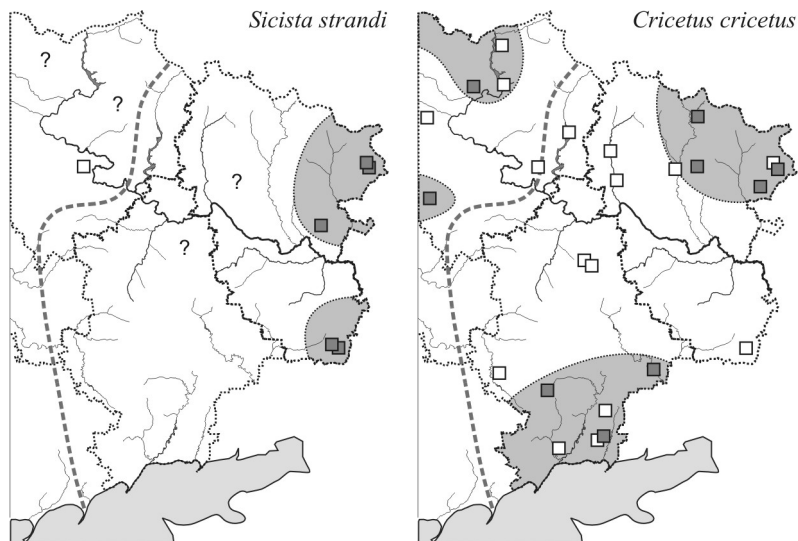

Рис. 21–22. Поширення раритетних видів гризунів родів *Sicista* та *Cricetus*: *Sicista strandi*, *Cricetus cricetus*. Останній вид (хом'як) суттєво скоротив чисельність і ареал за останні півстоліття.

¹ Ці дані повторено в іншій публікації (Кондратенко та ін., 2001), проте ідентифікація подана як «*severtzovi + strandi*» (останній тут домінує: Кондратенко, Загороднюк, 2006), а ще в одній праці (Кондратенко, Товпинець, 2001) ті самі 18 екз. з пелеток *Asio otus* без зазначення місцезнаходження і посилянь згадані як «*Sicista sp.*».

² Є недавня знахідка цього виду за межами представленої тут мапи: Харківщина, Зачепилівський р-н, с. Скалонівка: 08.1982, n=1 (leg. Наглов, ННПМ, зберігається як «*betulina*»). Відомо, що «мишівка... спочатку визначена як лісова. Пізніше... як... *Sicista severtzovi*» (Зоря, 2005). Належність до *S. strandi* припущена в огляді ссавців сходу України (Загороднюк, 2006) і підтверджена при перегляді зразка (виміри тушки: L=69, Ca=95, Pl=14,8 мм).

Cricetus cricetus (Linnaeus, 1758) — хом'як звичайний. У минулому звичайний вид (Мигулін, 1938). Зараз в регіоні зустрічається спорадично, як і по всій Європі (Nechay, 2000). Зоря (2005) відмічає три знахідки виду на Харківщині за бл. 20 років досліджень. На Луганщині авторам відомо лише 4 сучасні знахідки. В минулому доволі звичайний (Писарева, 1955, 1960), цей вид в останні десятиліття стрімко скорочує свою чисельність: на 10 відносно нових знахідок випадає 19 давніх (див. рис. 22). Причини скорочення чисельності виду в регіоні не відомі, проте можна припустити, що одним з факторів зникнення виду стало зменшення пасовищного навантаження на трав'янисті угруповання.

Луганщина: ♦ Новопокотський р-н, м. Білолуцьк (верхів'я Айдару): з пелеток *Bubo bubo*, 1999, n=1 (leg. Кондратенко, ЗМЛУ); те саме місце не вказано, n=1 в пелетках *B. bubo* (Кондратенко, Товпинець, 2001)¹; ♦ Старобільський р-н, с. Вишневе: 2000–2005 рр., зустрічається регулярно (Боднар, особ. повід.); ♦ Стрільцівський степ: n=1, 01.08.90 (leg. Золотухіна, ННПМ); там само: n=1, бл. 1986 р. (Тимошенко, особ. повід.; це єдиний здобутий екз. за 3 роки досліджень); там само: «останнім часом не реєструють, раніше відмічали в чарниковому степу» (Кондратенко, Боровик, 2001); ♦ Міловський р-н, окол. с. Кірносове (в долині р. Комишна): n=?, в гнізді *Bubo bubo*, бл. 2000–2003 р. (Литвиненко, особ. повід.). *Донецчина*: ♦ Волноваський р-н, с. Валеріанівка (окол.): літо 1989, остання відома авторам зустріч в області (Тараненко та ін., 2008); ♦ Хомутовський степ: ймовірно, лише до 1995 р., «за останні 10 рр. не відмічений» (Тимошенко, особ. повід.); ♦ Амвросіївський р-н, с. Успінка: рідкісний, але є (дані мисливців: Мірошниченко, особ. повід.). *Харківщина*: ♦ Зачепилівський р-н: літо 1982, n=1 у пастці в полі (Зоря, 2005); ♦ Чугуївський р-н: літо 1985, n=1 у пастці в полі (Зоря, 2005), ♦ Сахновщинський р-н: літо 1991 р., n=1 у степовій балці (Зоря, 2005).

Давні зразки і згадки. В колекціях є давні зразки з одного місцезнаходження Луганщини та 4-х пунктів Донецчини, є також згадки в публікаціях. *Луганщина*: ♦ Сватівський р-н: 1 екз., 4.05.16; зловлено 1♀ + 15 juv., 17.05.16; (Мигулін, 1938); ♦ Рубіжанський р-н, с. Кабань: 1 екз., 30.05.24 (Мигулін, 1938); ♦ Старобільський р-н: нори, 1915 р. (Мигулін, 1938); ♦ Стрільцівський степ (n=6, 1950–1951, leg. Модін, ННПМ); ♦ Міловський р-н: без деталей (Мигулін, 1938); ♦ Провальський степ: «останніми роками не реєструють» (Кондратенко, 2002). *Донецчина*: ♦ окол. Артемівська (n=2, 08.11.28, leg. Вальх, ННПМ); ♦ Артемівський р-н: 1 екз., 29.06.25; без деталей, 24.06.30 (Мигулін, 1938); ♦ Старо-Керменчицький (=Старомлинівка) р-н: 1 екз. (хом'як жив рік у неволі), 1930 р. (Мигулін, 1938); ♦ Тельманівський («Старо-Коранський») р-н: 14 екз., 1.06...10.07.31 (Мигулін, 1938); ♦ Хомутовський степ: n=1, 18.08.51 (leg. Сокур, ННПМ); n=1, 07.09.61 (leg. Абеленцев, ННПМ); ♦ Маріуполь: n=1, 03.06.44 (leg. Маліков, ННПМ); ♦ «Тарасівський р-н, хут. Василівський» (=Василівка): n=1, 18.08.26 (leg. Лосев, ННПМ); *Харківщина*: ♦ Харківська обл. (без уточн.): меланіст (leg. Зубко: Мигулін, 1938); ♦ Вовчанський р-н, Сфимівка: 1 екз., 05.1925 (Мигулін, 1938); ♦ Печенізький р-н: без деталей (Мигулін, 1938); ♦ Нововодолазький р-н: 1 екз. зловлений в коморі, активний 12.12.33 (Мигулін, 1938); ♦ Куп'янський р-н, «Сватівська дослідна станція»: n=2, 04.05.16 (leg. Мигулін, ННПМ); ♦ Ізюмський р-н, «с. Комарівка»: n=1, 30.10.33 (leg. Антоненко, ННПМ).

Ellobius talpinus Pallas, 1770 — сліпушок звичайний. Рідкісний вид, що ще на початку ХХ ст. був поширений до Дніпра (Якименко, 1984), а тепер відомий лише з окремих ізольованих поселень. В регіоні вид виявлений у кількох місцезнаходженнях в межах Станично-Луганського району (Сахно, 1971, 1978; Кондратенко та ін., 2003), а останніми роками — в низці нових місцезнаходжень на піщаних терасах лівого берега Дінця, нерідко на ділянках між групами кущів і дерев². Всі виявлені нами популяції є ізольованими, у тім числі ізоляція є між окремими локальними поселеннями. За межами регіону найближчі знахідки відомі з прилеглих районів Ростовщини на лівому березі р. Деркул (Коробченко, 2008).

Луганщина: ♦ Попаснянський р-н, на сх. від с. Метелкіне (на межі з Новоайдарським р-ном): за викидами ґрунту (23.09.07, Заїка, особ. повід.); ♦ Новоайдарський р-н, окол. с. Ново-Ахтирка (2 км на зах.): старі колонії, аналіз за викидами ґрунту, 16.08.07 (дані авторів); ♦ Слово'яносербський р-н, окол. с. Жовте: не менше 3-х поселень (26.06.07, дані авторів); ♦ Слово'яносербський р-н, окол. с. Трьохізбенка: численні поселення на піщаних дюнах в межах кол. військового полігону, 08.2006 р. (Загороднюк, 2006а); там само: бл. 5 поселень, 1.09.07 (дані авторів); ♦ Станично-Луганський р-н, окол. с. Верхня Вільхова: 17.06.07, три жилі поселення на лісостепових ділянках (дані авторів); ♦ Станично-Луганський р-н, окол. с. Макарове і с. Станично-Луганське: призалізнична смуга, 6.07.07, кілька ізольованих поселень (дані авторів); ♦ Станично-Луганський р-н, окол. с. Колесніківка: n=3, 6.06.04, 6.07.04, 5.08.04 (leg. Кондратенко, Колесніков, ЗМД); там само: n=2, 5–6.08.04 (leg. Кондратенко та ін., ННПМ) (Коробченко, Загороднюк, 2007); разом тут нами здобуто бл. 10 екз.; ♦ Станично-Луганський р-н, окол. ст. Ново-Льєнко: 2004–2007 рр., численні колонії (дані авторів); ♦ Станично-

¹ В наступній праці про живлення пугача (Ветров, Кондратенко, 2002) також згадано 1 екз., без деталей.

² Поки неперевіреною знахідкою сліпушка на правобережжі є спостереження викидів, подібних до сліпушкових, на піщаних ділянках вздовж залізниці в окол. Кіровська (2006 р., з потяга).

Луганський р-н, Станично-Луганський рибгосп (пн.-сх. край): бортові схили ставків, 2005–2007 рр., численні колонії (дані авторів); ♦ Станично-Луганський р-н, окол. с. Сизе: колонії в низовинах р. Деркул (Кондратенко та ін., 2003); там само: колонії в окол. с. Сизе та біля заплавного лісу вздовж р. Деркул в заказнику «Шарів кут», постійні спостереження протягом 2005–2007 рр. (дані авторів). ♦ Краснодонський р-н, окол. с. Великий Суходіл: піщані тераси біля Дінця, ідентифікація за викидами, 2007 р. (Асєєв, особ. повід.). *Донецчина*: знахідки не відомі. *Харківщина*: знахідки не відомі; у авторів є дані про поширення виду на пісках Ізюмської луки (відеозйомки піщаних ділянок з викидами ґрунту), які вимагають перевірки.

Давні зразки і згадки. Після описів виду з Харківщини в середині XIX ст. (Чернай, 1851) та не стверджених фактами або докладними описами згадок про поширення сліпущка на південному сході Донецчини (Гептнер та ін., 1950; Корнєєв, 1965) вид довгий час залишався невідомим для сходу України загалом. Наново його описано для регіону за матеріалами з Піщаного лісництва в Станично-Луганському районі лише у 70-х роках XX ст., де було виявлено доволі потужні популяції: *Луганщина*: ♦ Станично-Луганський р-н, окол. ст. Ново-Ільське: дослідження колоній (Сахно, 1971, 1978); ♦ Станично-Луганський р-н, окол. с. Сизе: описано колонії (Сахно, 1971, 1978). В колекціях є давні зразки з суміжної Ростовщини (n=26, Сальський р-н, ст. Атаманська, с. Ремонтне та ін., 1927–1929, leg. Калабухов, ННПМ).

Lagurus lagurus Pallas, 1773 — строкатка степова. Рідкісний вид по всьому регіону (Кондратенко та ін., 2003). На початку XX ст. була звичайною зі статусом шкідника (Виноградов, 1934; Мигулін, 1938). Наразі має місце значне зниження чисельності і скорочення всієї західної частини ареалу (Загороднюк, 2002), а також його фрагментація (рис. 24). У зв'язку з цим на більшості добре досліджених ділянок (у тім числі заповідників) вид не виявлений (Кондратенко, 2002), або відомий лише з пелеток сов (Кондратенко та ін., 2001). Спорадично зустрічається у сільгоспудіях (Зоря, 2001), при обліках пастками майже завжди відсутній (Кондратенко, Загороднюк, 2006), проте регулярно відмічається у пелетках сов (Атамась, Товпинець, 2006). Кількість сучасних згадок доволі велика, проте більшість їх є повторами, з якими ми спробували розібратися, через що тут є чимало приміток.

Луганщина: ♦ Стрільцівський степ: n=1, 12.06.86 (leg. Марочкіна, ННПМ: Кондратенко та ін., 2003); там само: n=4, 14/19/23.05.91 (leg. Тимошенко, ННПМ: Кондратенко та ін., 2003)¹; там само: бл. 10 екз., 1994 р., збори І. Загороднюка з пелеток сича; там само: n=1, в пелетках *Asio otus*, 05.1998 (Кузнєцов, Кондратенко, 1999)²; там само: 07.1998, n=1, з гнізда *Asio otus* (leg. Кондратенко, ЗМЛУ); там само: «рідкісний, регулярно лише в пелетках» (Кондратенко, Боровик, 2001); ♦ Станично-Луганський р-н, с. Герасимівка: n=4, в пелетках *Athene noctua*³, 04–05.1998; n=4, в пелетках *Asio otus*⁴, 01–02.1998 (Кузнєцов, Кондратенко, 1999); там само (?): n=3, в пелетках *Bubo bubo*, 1997–2000 (Кондратенко, Товпинець, 2001)⁵; там само: 1 екз., 1991 р., без деталей (Кондратенко та ін., 2003); ♦ окол. Луганська: n=2, в пелетках *Asio otus*, 1997–99 рр. (Кондратенко, Товпинець, 2001). *Донецчина*: ♦ Волноваський р-н, Великоанадольський ліс (сх. окол.): 1994, 1 екз., загибла тварина (Тараненко та ін., 2008); там само (те саме?): n=1, 1996 р. (Кондратенко та ін., 2003)⁶; ♦ Велико-Новоселківський р-н, окол. с. Богатир: n=?, 1982 р. (Кондратенко та ін., 2003); ♦ Кам'яні могили: без деталей, 1984–1999 рр. (Кондратенко та ін., 2003); ♦ Володарський р-н, окол. сс. Федорівка і Українка: n=?, 1997 р. (Кондратенко та ін., 2003); ♦ Хомутовський степ: без деталей (Сиренко, Мартинов, 1998); там само: n=2, в пелетках *Asio otus*, збори 1997–1999 рр. (Кондратенко та ін., 2001; Кондратенко, Товпинець, 2001); там само: за 1996–2006 рр. одна візуальна зустріч (Тимошенко, Кондратенко, 2006). *Харківщина*: ♦ окол. Богодухова: n=4, 1985 р. (дані І. Загороднюка, досліджено каріотип); ♦ Лозовський р-н, с. Ветеринарне: 2000 р., 8 екз. в посліді лисиці, у пастках відсутній (Зоря, 2001; деталі уточнено за особ. повід. О. Зорі); ♦ Великобурлуцький р-н, окол. с. Катеринівка: без деталей, 1983 р. (Наглов, особ. повід.)⁷.

¹ Автори вказують не 5 (як в колекції), а два екз. з тими ж вихідними даними (Кондратенко та ін., 2003).

² Інша вказівка на знахідку 1 екз. в Стрільцівському степу в пелетках *A. otus* у 1997–1999 (Кондратенко та ін., 2001; Кондратенко, Боровик, 2001) є перепублікацією цього факту. У ще одній праці (Кондратенко та ін., 2003) вказано на 2 екз. (1998, 2000), у тім числі 1 — з пелеток сов, тобто ще один зловлено 2000 р.

³ Ця знахідка повторена в інших статтях (Кондратенко, Товпинець, 2001; Кондратенко та ін., 2003), без посилань.

⁴ Ця знахідка також перепублікована без посилань у трьох інших публікаціях (Кондратенко та ін., 2001; Кондратенко, Товпинець, 2001; Тимошенко, Кондратенко, 2006).

⁵ Місце реконструйовано за іншою працею (Кондратенко та ін., 2003), у якій є дві оригінальні знахідки, у т. ч. одна із n=2 (Стрільцівський степ) і одна з n=9 (Герасимівка). У цій же праці наведено 8 екз. з пелеток пугача (1998), а також (з приміткою «без точного місцезнаходження») 9 екз. з пелеток пугача, зібраних 1999–2001 рр., що, схоже, є тим самим фактом. Ці самі 9 екз. згадано ще у одній праці (Ветров, Кондратенко, 2002).

⁶ Всі дані щодо знахідок строкатки Донецчини у праці Кондратенко та ін. (2003) наведено з посиланням на особ. повід. Л. Грянової, співробітника Донецької обл. СЕС.

⁷ Дані про одну сучасну (1983) і три давні (1968–1971) знахідки на Харківщині (наведені з посиланням на особ. повід. В. Наглова) взято з архіву О. Кондратенка; у статтю (Кондратенко та ін., 2003) ці дані не включено.

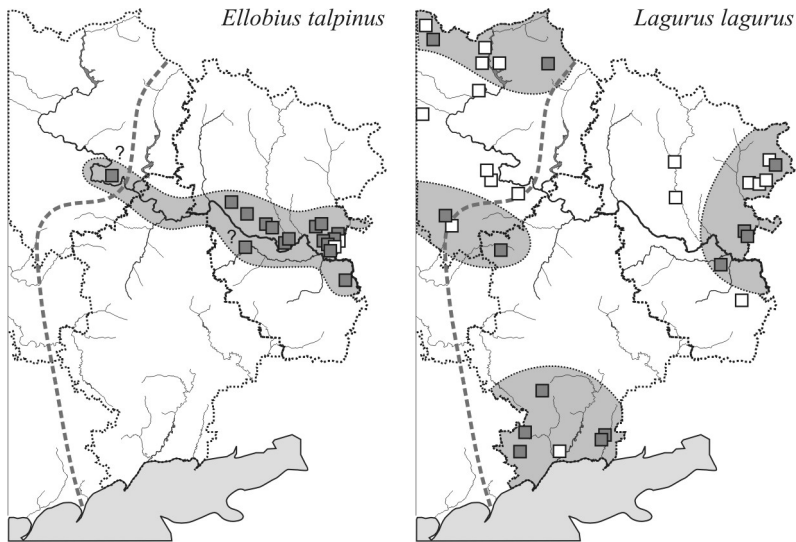

Рис. 23–24. Поширення раритетних видів гризунів родини Arvicolidae: *Ellobius talpinus*, *Lagurus lagurus*. Обидва види мали значно більше поширення в історичні часи і наразі відбулося суттєве скорочення їхньої чисельності і ареалів.

Давні зразки і згадки. Раніше звичайний по всьому регіону (Мигулін, 1925; 1938; Черкашенко, 1949). *Луганщина*: ♦ Старобільський р-н: здобуто 1 екз. (Мигулін, 1938); ♦ Новоайдарський р-н, колгосп Дружба: 1 екз., 1959 рр. (дані Луг. обл. СЕС: Кондратенко та ін., 2003); ♦ Стрільцівський степ: n=36, 1950–1952 рр. (leg. Модін, ННПМ: Кондратенко та ін., 2003); там само: n=2, 11/31.12.12; n=8, 1950–1951 (leg. Модін, ДПМ); там само: n=22, 1950–1954 (leg. Модін, ЗМКУ: Кондратенко та ін., 2003); ♦ Міловський р-н, с. Мусіївка: n=1, 1969 (дані ЛугСЕС: Кондратенко та ін., 2003); ♦ Міловський («Біловодський») р-н, с. Кірносове (окол.): 1 екз., 1969 (дані ЛугСЕС: Кондратенко та ін., 2003); ♦ Міловський р-н, с. Журавське («Журавка»): n=1, 1969 (дані ЛугСЕС: Кондратенко та ін., 2003); ♦ Краснодон («Станично-Луганський р-н»), с. Талове (окол.): 3 екз., 1961 і 1969 рр. (дані ЛугСЕС: Кондратенко та ін., 2003); *Донецчина*: ♦ м. Маріуполь (окол.), «Маріупольське лісво: в пелетках *Asio otus*, 41 екз., зима-весна 1941 (Черкашенко, 1949)¹; ♦ м. Маріуполь (окол.): 1 екз., 1961 (leg. Таран, ЗМКУ: Кондратенко та ін., 2003). *Харківщина*: ♦ Золочів: 24.10.24, самка з юв. (Мигулін, 1925); там само, 1931 р. (Мигулін, 1938); ♦ Вовчанський р-н, окол. с. Стариця: n=?, 1968 (Наглов, особ. повід.); ♦ Вовчанський р-н, окол. с. Хотомля: n=?, 1971 (Наглов, особ. повід.); ♦ Вовчанський р-н, окол. Стар. Салтова: n=?, 1971 (Наглов, особ. повід.); ♦ Балаклейський р-н, окол. с. Волвенкове: n=1, 1977 (Наглов, в: Кондратенко та ін., 2003); ♦ Балаклейський р-н, окол. с. Петровське: n=1, 1968 (Наглов, в: Кондратенко та ін., 2003); ♦ Чугуївський і Нововодолазький р-ни: масове розмноження восени 1933 р., у 1934 р. 10–20 екз./га (Мигулін, 1938); ♦ Ізюмський р-н, окол. с. Семенівка: n=7, 1968 (Наглов, в: Кондратенко та ін., 2003); ♦ Лозовський р-н, окол. с. Братолобівка: n=?, 1969 (Наглов, в: Кондратенко та ін., 2003).

Terricola subterraneus Selys-Longchamps, 1836 — нориця підземна. Один з найбільш рідкісних гризунів, поширення якого обмежено лісовими екосистемами (Загороднюк, 1989, 1992; Наглов, 1996)². Надає перевагу дібровам з ліщиновим підліском (Рудинський, 1936). Більшість знахідок в регіоні походить з Харківщини, звідки його описано як «*Pitymys ukrainicus*» (Виноградов, 1922). Межу поширення звичайно проводять по Харківщині (Наглов, 1996), проте існують знахідки цього виду в Проваллі (Гіренко, 1960) і Кременній (Загороднюк, 1992; Кондратенко, 1997). За кількістю знахідок посідає одне з останніх місць: на Харківщині частка у відловах складає 1,3 % (Наглов, 1996), на Луганщині та Донецчині — 0,2 % (Кондратенко, Загороднюк, 2006). У пелетках сов не виявлений (Атамась, Товпинець, 2006), як і при ловах, що вели наші колеги (Марочкіна, Тимошенко, 1990).

Луганщина: ♦ Новосковський р-н, с. Рогове (окол. заказника Осинове): байрак, 04.2007, n=1 (Кузнецов, Загороднюк, 2008); ♦ Сватовський р-н, с. Сватове: байрак, 10.1990, n=1 (архів СЕС: Кузнецов, Загороднюк, 2008); ♦ Сватовський р-н, с. Мостки: волога станція, 10.1990, n=1 (архів СЕС: Кузнецов, Загороднюк, 2008); ♦ Кременський р-н, м. Краснорічинецьке: байрак, 08.2005, n=2 (архів СЕС: Кузнецов, Загороднюк, 2008); ♦ Кременський р-н, Серебрянське лісво, заплава Дінця, широколистяний ліс: 1 екз. 03.07.96; там само, оз. Клішня: 1 екз., 01.07.01 (в ННПМ є шкірка: Кондратенко, 1997; архів Кондратенка); ♦ Станично-Луганський

¹ Тоді ж і там само виявлено 62 екз. *Microtus socialis* при загальній вибірці 1310 решток (Черкашенко, 1949).

² Як свідчать результати опрацювання колекцій зоологічних музеїв, цей вид нориць у нас нерідко плутають з іншими більш звичайними видами нориць (у т. ч. з *Microtus "arvalis"* та *Myodes glareolus*).

р-н, с. Герасимівка: байрак, 10.1992, n=1 (архів СЕС: Кузнецов, Загороднюк, 2008); ♦ Лутугинський р-н, аеропорт: байрак, 10.1999, n=1 (архів СЕС: Кузнецов, Загороднюк, 2008); ♦ Краснодарський р-н, між с. Королівка і Провалля (південніше уроч. «Королівські скелі»): байрак, 3 екз., літо 1991 р. (Ветров, особ. повід.); ♦ Краснодарський р-н, с. Королівка: байрак, 06.1997, n=1 (архів СЕС: Кузнецов, Загороднюк, 2008); ♦ Провальський степ: заплавна лука в байраку в охоронній зоні, 1 екз., 06.06.99; там само: сухий байрак, 1 екз. 21.07.00; там само: вологий байрак, 2 екз. 23.07.00 (архів Кондратенка); там само: вологий байрак, 23.07.00, n=1 (ЗМЛУ, leg. Кондратенко), разом тут зловлено 4 екз. (Загороднюк, Кондратенко, 2002). *Харківщина*: ♦ Зміївський р-н, окол. с. Гайдари: діброва, в різні роки (Наглов, особ. повід.); там само: 2007 р., 22 екз. на 300 п.д. (Зоря, особ. повід.); ♦ Харківський р-н: без деталей, останні 5–10 рр. (Зоря, особ. повід.); ♦ Ізюмський р-н, с. Синичене (окол.), діброва, 2005–2006 рр., відлови на пастках (Зоря, особ. повід.). *Донецчина*: фактичні знахідки не відомі (проте вид тут, поза сумнівом, є у смузі придніпровських лісів: див. рис. 25).

Давні зразки і згадки. Переважна кількість згадок і колекційних зразків відноситься до Харківщини, одна — до Провалля (Мигулін, 1938; Гіренко, 1960; Загороднюк, 1992). *Луганщина*: ♦ Кременський р-н, Серебрянське лісн-во: бл. 1960 р., n=1 (кол. ННПМ: Загороднюк, 1989); ♦ Свердловський р-н: без деталей (Гіренко, 1960). *Харківщина*: ♦ с. Мерефа (окол.) і Валківський р-н: разом здобуто 29 екз. (Рудинський, 1936); ♦ Харківський р-н, «Ржавка», ст. Комаровка (20 км на пд. Харкова, Бабаївське лісн-во) і Мохначанське лісн-во: n=6 (кол. ННПМ: Рудинський, 1936); ♦ Зміїв, «Коробів хутір»: n=3 (кол. ЗІН; тур. лос. *Pitymys ukrainicus*: Виноградов, 1922); ♦ окол. Чугуєва: без деталей (Виноградов, Оболенський: за: Крижов, 1936); ♦ окол. м. Ізюм: без деталей (Виноградов і Оболенський, за: Крижов, 1936). *Донецчина*: знахідки не відомі.

Ряд *Caniformes* — вовкоподібні

Один з найбільш різноманітних рядів ссавців регіону, що включає 20 видів 11 родів (Колесников, Кондратенко, 2004а; Загороднюк, 2006а). Група неоднорідна за статусом видів: з аборигенних видів п'ять мають нормальний сучасний рівень чисельності, два вимерли, шість видів внесено до «Червоної книги України» (1994). Раритетну групу складають 7 видів: корсак, горностай, норка, тхір степовий, перегузня, борсук, видра.

Vulpes corsac (Linnaeus, 1768) — лисиця степова. Рідкісний в Україні вид хижих, поширення якого сягало Подніпров'я (Сокур, 1961), а сучасні знахідки обмежені східними районами Луганщини (Боровик, 2002; Колесников, Кондратенко, 2004а; Мороз, 2005). Чисельність не перевищує 100 екз. Включений до Червоної книги МСОП, проте не має охоронного статусу в Україні (Загороднюк, 2004б), а часто і взагалі не згадується (Корнеєв, 1965; Парникоза та ін., 2005). Чимало згадок про цей вид в районі Стрільцівського степу є в літописах Луганського заповідника¹. На нашу думку, існує зв'язок між поширенням корсака і бабака.

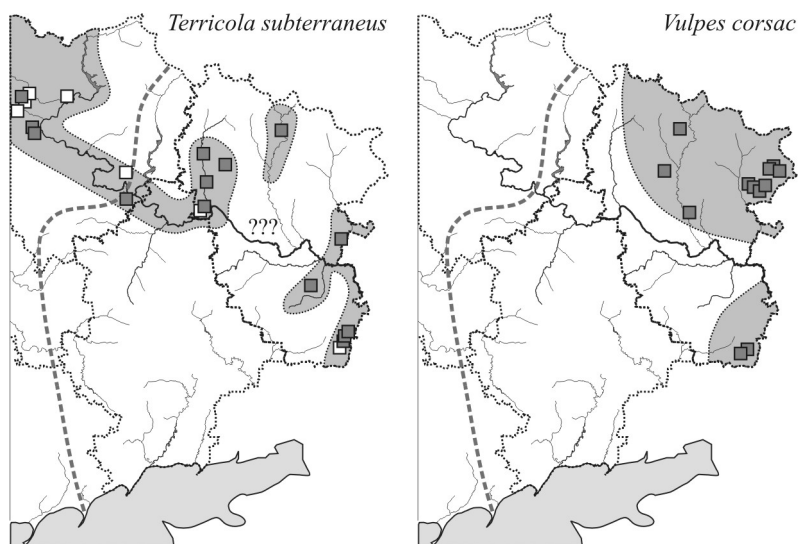

Рис. 25–26. Поширення на сході України раритетних видів гризунів і хижих: *Terricola subterraneus* і *Vulpes corsac*.

¹ Зокрема, в «Літописі природи ЛПЗ» за 1984 р. є такий запис: «за даними опитувань, корсак зустрічається в низці районів області. В цьому [1984] році відмічені зустрічі в Марківському, Біловодському, Міловському і Чортківському районах. В охоронній зоні егер цього року лише раз спостерігав за корсаком».

Луганщина: ♦ Новопсковський р-н, с. Рогове (окол.), заказник Осинівський: виводок (самка + 4–5 juv.), кінець травня і поч. червня 2004 р. (Колесніков, Кондратенко, 2004б); те саме (уточн.): поселення в старих норах бабака на задернованому крейдяному схилі (Колесніков, особ. повід.); ♦ Старобільськ (на зах.): 1 екз., спостереження з авто, у світлі фар, 1 екз., 09.2007 (Заїка, особ. повід.); ♦ Біловодський р-н, с. Вітрогон: візуально 1 екз., 17.05.04 (Колесніков, Кондратенко, 2004б)¹; ♦ Міловський р-н, окол. с. Мусіївка, спостереження на полюванні (сховався в норі бабака), 22.12.07; (Пасічник, особ. повід.); ♦ Міловський р-н, між с. Мусіївка і Кірносове (болотяне місце «Лиман»: 1 особ., спостереження вночі з машини, осінь 2005 р. (Пасічник, особ. повід.); ♦ Міловський р-н, біля с. Кірносове, уроч. «Червона Нива»: 1 особ. з виводком біля нори в ярку, поруч пасовище, літо 2006 р. (Пасічник, особ. повід.); ♦ Стрільцівський степ: спостереження 1986–1998 рр., достовірно тільки в охоронній зоні, постійно спостерігали сліди і самих тварин, а 1995 і 1998 рр. відмічено виводки (Боровик, 1999); там само: малочисельний, з 1986 р. регулярно в охоронній зоні зап-ка (Кондратенко, Боровик, 2001); ♦ Міловський р-н, уроч. Березовий яр: n=1, 08.2001 (leg. Боровик, кол. Палеомузею ННПМ); ♦ Новоайдарський р-н, без деталей: в районі розташування великої (бл. 2000 екз.) колонії бабака, здобуто 2 екз., пізня осінь 2006 р. (Резнік, особ. повід., за даними мисливців); ♦ Провальський степ: n=1, бл. 11.2000–10.2001 (Зоомузей ЛНПУ; Є. Боровик (2002) наводить як «колекція Луганського заповідника»); там само: взимку 2000–2001 рр. мисливцями здобуто 2 екз. і знайдено 2 нори (Кондратенко, 2002); там само: перші знахідки у 2000 р., за 2000–2003 р. мисливцями здобуто 3 екз. (Мороз, 2005); ♦ Провальський степ (охоронна зона Грушівської ділянки): 2002 р. в балці Грушева відмічена пара і 2 жилі нори в старих бутанах бабаків, візуально спостерігали з березня до червня; у 2004–2005 рр. не відмічений; разом в районі заповідника до 5–7 особин (Мороз, 2005). *Донеччина*: не відомий. *Харківщина*: не відомий.

Давні зразки і згадки. Відомо два давні колекційні екз.: ♦ Стрільцівський степ: n=2, 29.03.63, 1.04.73 (leg. Севастьянов, ННПМ); В ННПМ також є скелет корсака без вихідних даних (найімовірніше зі Стрільцівського степу). Також є записи в «Літописі природи Луганського природного заповідника» про спостереження корсака в Стрільцівському степу у 1973–1984 рр. (щоденники О. Кондратенка: конспект записів Коломойченка і Яременка в «Літописі природи»): разом за цей час 9 записів, найчастіше спостереження в районі ставка колгоспу «Шахтар», більшість спостережень у 1977–78 рр.

Mustela erminea Linnaeus, 1758 — тхір горностаї. Рідкісний вид, що зустрічається по всій території регіону (Колесніков, Кондратенко, 2004а), у тім числі на Харківщині (Зоря, 2005), Луганщині (Колесніков, Кондратенко, 2004а) і Донеччині (Лиманський, Кондратенко, 2002). Тримається заплав, більшість знахідок у басейні Дінця, звідки проникає у степ долинами річок та мережею ярів (Колесніков, Кондратенко, 2004а)². У заповідниках реєструють регулярно, у кількості до 2–3 особин на ділянку; загалом в регіоні мешкає 500–600 особин (Колесніков, Кондратенко, 2004а). Фактично вид поширений по всьому регіону, хоча, за «Червоною книгою» (2004), цей вид далеко не доходить до Азову.

Луганщина: ♦ Кремінський р-н, с. Єпіфанівка, 1 екз., спостереження на садибі (у зимовому хутрі), 01–02.2007 р. (Бичкова, особ. повід.); ♦ Білокуракінський р-н, Лозно-Олександрівка: дані останніх 5 років, у т. ч. 1 екз. здобуто в кінці серпня 2006 (?) р., багато слідів біля заплавного озера р. Лозна (Артюшенко, особ. повід.); ♦ північні райони³: n=1 в пелетках *B. bubo*, 2000 (Ветров, Кондратенко, 2002); ♦ Стрільцівський степ: без деталей (Сулик, 1979; Скоков та ін., 1992); там само: 1986–1998, сліди щорічно реєструють взимку на снігу; восени 1998 р. знайдено рештки (зимове хутро) (Боровик, 1999); там само: рідкісний (Кондратенко, Боровик, 2001); там само, заплава р. Черепаха: без деталей Колесніков, Кондратенко, 2004а); ♦ Біловодський р-н, Городище: заплава р. Деркул, 20.07.07, 1 екз., знайдений загиблим біля річки (заспиртована тушка: Форощук, особ. повід.); ♦ Придінцівська заплава: без деталей (Скоков та ін., 1992); там само: на площі 500 га не більше 2–3 особин (Колесніков, Кондратенко, 2004а); ♦ Станично-Луганський р-н, Станично-Луганський рибгосп: 1 екз., спостереження, кінець 1990-х рр. (Ветров, особ. повід.); ♦ Провальський степ: є по всій території зап-ка, малочисельний (Кондратенко, 2002); там само (Калинівська ділянка): рідкісний малочисельний, сліди 4.02.00 біля річки, візуально 1 екз. 23.04.05, разом в заповіднику до 5–6 екз. (Мороз, 2005). *Донеччина*: ♦ окол. с. Дробишеве, оз. Підлісочне (Дробишівське лісн-во): рідкісні зустрічі (Тараненко та ін., 2008); ♦ Слов'янський р-н, окол. с. Сидорове (Маяцький ліс): одна зустріч в 1984 р. (Тараненко та ін., 2008); ♦ долина Дінця: ліси, без деталей (Рева та ін., 1989); ♦ НПП Святі Гори: є нечисленні сучасні знахідки в заплавних дібровах (Тараненко та ін., 2008); ♦ Крейдяна флора: малочисельний, реєструють щорічно (Лиманський, Кондратенко, 2002; Колесніков, Кондратенко, 2004а); ♦ Шосе на півн. від Донецька на Ново-Айдар: n=2, 27.06.67 (leg. Абеленцев, ННПМ); ♦ м. Ясинувата (на пн.-сх.): пара при полюванні на колонії ховраха (фото), 28.03.07 (Бронсков, 2008); ♦ Кам'яні Могили: рідкісний, без деталей (Сиренко, Мартинов, 1998); ♦ Хомутовський степ: рідкісний, без деталей (Сиренко, Мартинов, 1998); там само: тільки за даними опитування, на полі між заповідником і с. Конь-

¹ Спостереження з автомашини в балці на ділянці в бік с. Плуугар (Литвиненко, особ. повід.).

² Для заповідників Приазов'я вид згадують як рідкісний (Сиренко, Мартинов, 1998), проте у спеціальних публікаціях цей вид тхорів не наводять (напр., Тимошенко, 2002).

³ У статті вказано кілька районів збору матеріалу, переважно на північ від Дінця.

кове (Тимошенко, Кондратенко, 2006). *Харківщина*: ♦ Харківський р-н: без деталей, останні 5–10 рр. (Зоря, особ. повід.); ♦ Зміївський р-н: без деталей, останні 5–10 рр. (Зоря, особ. повід.); ♦ Шевченківський р-н: без деталей, останні 5–10 рр. (Зоря, особ. повід.); ♦ Куп'янський р-н: без деталей, останні 5–10 рр. (Зоря, особ. повід.); ♦ Барвенківський р-н: без деталей, останні 5–10 рр. (Зоря, особ. повід.); ♦ окол. с. Студенок (на Дінці на межі з Донецчиною): рідкісні зустрічі (Тараненко та ін., 2008).

Давні зразки і згадки. В колекціях є один зразок з Харківщини, також є кілька згадок і описів в літературі (напр., Мигулін, 1938). *Луганщина*: ♦ Новопсковський р-н, Білолуцьк: опис 1 екз., зима 1914–15 рр. (Мигулін, 1938); ♦ Лисичанський р-н, окол. с. Серебрянка, оз. Мертвий Донець: спостереження 1 екз., 08.1933 (leg. Мірошниченко: Мигулін, 1938); ♦ Придінцівська заплава: без деталей (Сулик, 1979). *Донецчина*: ♦ Велико-анадольський ліс: 1957 р., без деталей (Колосов, Шибанов, 1957). *Харківщина*: ♦ Харків, окол. («сл. Лозовеньки»): n=1, 14.05.30 (leg. Красуський, ННПМ: опис: Мигулін, 1938); ♦ Нововодолазький р-н: 1 екз. знайдений загиблим у скурті, в якій труїли мишей, зима 1932–33 р. (Мигулін, 1938).

Mustela lutreola (Linnaeus, 1761) — тхір норка. Колись звичайний і численний (Мигулін, 1938), наразі став повсюдно рідкісним (Боровик, 1999; Колесніков, Кондратенко, 2004а; Волох, 2004б; Зоря, 2005). Однією з причин згасання популяції норки, окрім появи норки американської (*M. vison*), стало скорочення чисельності коловодних ссавців, у тім числі водяної нориці, колись чисельної, а наразі доволі рідкісної¹. На думку Г. Панова (2002), аборигенна норка на сьогодні збереглася лише на заході України; за іншими даними вид зберігся в долині Дінця (Рева та ін., 1989) і його лівих приток (ця праця). Загальна чисельність виду в регіоні не перевищує 100 екз., а щільність — до 1 екз./1000 га (Колесніков, Кондратенко, 2004а). Імовірно, частина реєстрацій відноситься до морфологічно близького *M. vison*.

Луганщина: ♦ Сватовський р-н, с. Оборотновка: червень 2007 р., 1 екз. у природі на ставку (детально розглянуто, звір тягав рибу з садка у рибалки) (Заїка, особ. повід.); ♦ Білокуракінський р-н, Лозно-Олександрівка: повідомлення останніх років від мисливців (Артюшенко, особ. повід.); ♦ Кременський р-н, Серебрянське ліс-во, оз. Клешня: без деталей (Колесніков, Кондратенко, 2004а); ♦ Міловський р-н, дол. р. Комишна, окол. сс. Діброва, Шелестівка і Півнівка: без деталей, в різний час протягом ост. десятиліття (Литвиненко, особ. повід.); ♦ Стрільцівський степ, охоронна зона вздовж р. Черпаха: 2 мисливські ділянки виду, часто сліди та візуальні зустрічі (Боровик, 1999); там само: малочисельний, щорічно 2 пари в охоронній зоні на р. Черпаха (Кондратенко, Боровик, 2001); там само: басейн р. Черпаха: бл. 10 екз. при щільності ~1 екз. на 1000 га (Колесніков, Кондратенко, 2004а); ♦ Міловський р-н, окол. с. Криничне, долина р. Черпаха: 2 шкурки в ЗМЛУ, бл. 2000 р. (Литвиненко, особ. повід.); те саме: n=1 (ЗМЛУ, leg. Кондратенко, Ніколаєнко); ♦ Станично-Луганський р-н, р. Тепла в окол. с. Верхній Мінченко: без деталей (Ветров і Литвиненко в: Колесніков, Кондратенко, 2004а); ♦ Придінцівська заплава: без деталей (Скоков та ін., 1992); останніми роками вид тут не знайдений (Колесніков, Кондратенко, 2004а); ♦ Ст.-Луганський р-н, р. Деркул і його притока в с. Герасимівка: без деталей (Колесніков, Кондратенко, 2004а); ♦ окол. с. Станично-Луганське, ставки рибгоспу: без деталей, можливо *M. vison* (Ветров і Литвиненко в: Колесніков, Кондратенко, 2004а). *Донецчина*: ♦ окол. Слов'яногорська, р. Донець: без деталей (Колесніков, Кондратенко, 2004а); ♦ Кам'яні могили, р. Каратиш: вкрай рідкісна, без деталей (Сиренко, Мартинов, 1998); ♦ Хомутовський степ: n=1, 11.1983 (leg. Літошенко, ННПМ: [нами не перевизначений]); там само, р. Грузький Єланчик: вкрай рідкісна, без деталей (Сиренко, Мартинов, 1998); там само: тільки за даними опитувань, всі зустрічі понад 20-річної давнини (Тимошенко, Кондратенко, 2006). *Харківщина*: ♦ Вовчанський р-н, с. Старий Салтів, берег Печенізького водс., бл. 1995 р., 1 екз. з ознаками *M. vison*, в кол. МПХУ (Зоря, особ. повід.) [також є дані від мисливців про «вільну норку» з Шевченківського, Борівського, Ізюмського, Золочівського та Дергачівського р-нів (Зоря, особ. повід.)].

Давні зразки і згадки. Вид рідко згадували у давній літературі (Мигулін, 1938), в досліджених колекціях відомо 8 зразків з двох місцезнаходжень. *Луганщина*: ♦ Кременський р-н («Лисичанський») р-н, окол. с. Серебрянка: n=4, 01–02.1936 (leg. Мигулін, ННПМ, опис знахідки: Мигулін, 1938); ♦ Кременський р-н, оз. Чернікове і оз. Клешня (в окол. с. Дронівка і с. Серебрянка, уточн. тут): без деталей (Панченко, 1973); ♦ м. Кременна: 16.05.29, без деталей (Мигулін, 1938); ♦ Кременський р-н, між с. Серебрянка та Шипилівка (окол. м. «Рубіжанськ»), кол. хохулеве господарство: оз. Драгунський Єрик (1902 р.), оз. Мертвий Донець (бл. 1908 р.), оз. Хомуток (1912), оз. Зимовне (1935–36), оз. Воронін Єрик (1935), лови норки в норах хохулі (дані Б. Мірошниченко: Мигулін, 1938); ♦ окол. Кременної, с. Стара Краснянка: опис 1 екз., 01.1931 (Мигулін, 1938); ♦ Придінцівська заплава: без деталей (Сулик, 1979); ♦ р. Деркул, прибережна смуга: без деталей (Панченко, 1973). *Харківщина*: ♦ Зміївський р-н, хут. Коробів: n=1, 08.04.28 (leg. Переверзів, ННПМ); n=1, 1936 (leg. Мигулін, ННПМ); n=2, 1938 (leg. Мигулін, ННПМ); там само: опис 2 екз., 15.04.26 (Мигулін, 1938); ♦ Куп'янський р-н: без деталей (Мигулін, 1938). *Донецчина*: знахідки не відомі.

¹ Мигулін (1938) описує неодноразові реєстрації *Mustela lutreola* в норах хохулі і, понад те, знаходження решток хохулі у зайнятих норкою норах цього ссавця у Кременському хохулевому господарстві.

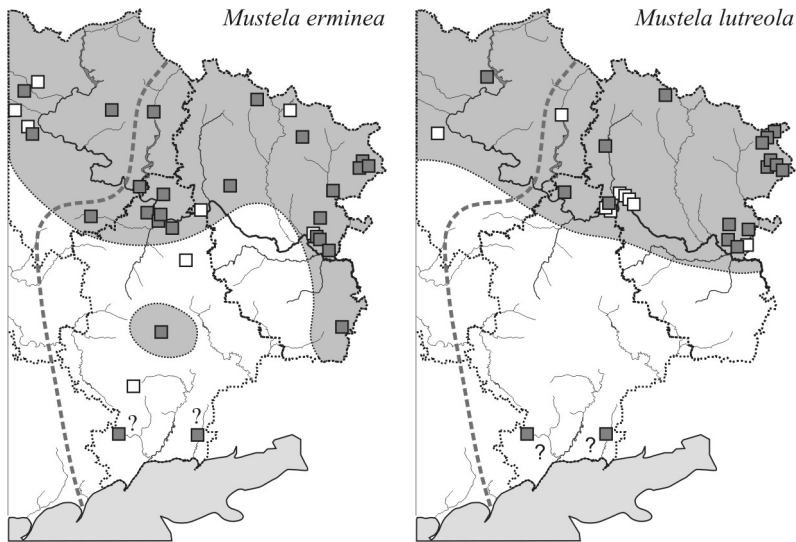

Рис. 27–28. Поширення раритетних видів хижих ссавців: *Mustela erminea* та *Mustela lutreola*. Відомості про знахідки обох видів в Приазов'ї базуються на непрямих даних і вимагають перевірки.

Mustela eversmanni Lesson, 1827 — тхір степовий. Колись типовий мешканець степу та лісостепу, наразі дуже рідкісний (Волох, 2004а) і внесений до Червоної книги України. Загалом рівень вивченості низький: напр., на Харківщині вперше вказаний В. Аверінім (1915). Чисельність залежить від рівня доступності основних жертв, серед яких визначну роль грають байбаки і ховрахи (Токарський, 2001), в місцях зникнення яких популяції цього тхора занепадають (Колесніков, Кондратенко, 2004а; Мороз, 2005). Загальна чисельність в регіоні оцінена величиною до 500 особин (Колесніков, Кондратенко, 2004а). Наразі чисельність повсюдно катастрофічно низька. Варто сказати, що за 1950–51 рр. вид був чисельним, і у «Стрільцівського степу» за один лише 1951 р. тут було здобуто 60 (!) степових тхорів (кол. ННПМ), а зараз там мешкає навряд чи більше 1–2-х пар (Боровик, 1999).

Луганщина: ♦ Сватовський р-н, с. Соснове (в бік Гончарівки): літо 2007 р., детальне спостереження 1 екз. на крейдяних відслоненнях («крейдяниках») (Заїка, особ. повід.); ♦ Троїцький р-н, с. Тарасівка: 1994 р., без деталей (Колесніков, Кондратенко, 2004а); ♦ Білокураїнський р-н, Лозно-Олександрівка: спостереження останніх 5 рр. (Артощенко, особ. повід.); ♦ Новопсковський р-н, окол. с. Білолуцьк: 2001 р. (Колесніков, Кондратенко, 2004а)¹; ♦ Старобільський р-н, с. Лиман: 1996 р. (Колесніков, Кондратенко, 2004а); ♦ Старобільський р-н, с. Вишневе: 2000–2005 рр., кілька спостережень (Боднар, особ. повід.); ♦ Марківський р-н, окол. с. Марківка: часто на колоніях бабаків, 2 екз. біля нори бабака 07.2007 р. (Чередниченко, 2008); ♦ Стрільцівський степ: без деталей (Скоков та ін., 1992); там само: середня щільність 7,6 особин на 1000 га, 1995 р. максимум у 11,5 ос./1000 га, після чого різке падіння, і в зими 1996–97 та 1998–99 рр. відмічали сліди лише 1 ос. при щільності <1,9 ос. на 1000 га (Боровик, 1999); там само: останніми роками не більше 1–2 пар (Кондратенко, Боровик, 2001); ♦ Станично-Луганський р-н, с. Верх. Мінченок (берег р. Тепла): кінець 90-х рр., біля інкубатора, здобута мисливцями (Литвиненко, особ. повід.); там само: с. Тепле, без деталей (Ветров і Литвиненко в: Колесніков, Кондратенко, 2004а); ♦ Станично-Луганський р-н, біля ставків Ст.-Луганського рибгоспу: без деталей (Ветров і Литвиненко в: Колесніков, Кондратенко, 2004а); там само (уточн.): кінець 90-х рр. (Литвиненко, особ. повід.); там само (уточн.): 1 екз., здобуто на межі 80-90-х рр. (Ветров, особ. повід.); ♦ Краснодонський р-н, с. Давидово-Нікольське: без деталей (Ветров і Литвиненко в: Колесніков, Кондратенко, 2004а); ♦ Провальський степ: поодинокі зустрічі (Скоков та ін., 1992); там само: рідкісний (Кондратенко, 2002); там само: за час досліджень (2000–2005 рр.) в заповіднику не відмічений (Мороз, 2005).

Донецчина: ♦ Крейдяна флора: малочисельний, але ресструють регулярно (Лиманський, Кондратенко, 2002); там само: рідкісний, регулярно відмічають на степових ділянках (Колесніков, Кондратенко, 2004а); ♦ Володарський р-н, окол. с. Федорівка і Новоукраїнка, а також між Федорівкою і «Кам'яними могилами»: на степових пасовищах (Колесніков, Кондратенко, 2004а); там само (Федорівське ліс-во): 1985–2000 рр. рідкісні зустрічі (Мельниченко, Пилипенко, 2006); ♦ Кам'яні могили: рідкісний, без деталей, приурочений переважно до суміжних з заповідником ділянкам з поселеннями ховраха (Сиренко, Мартинов, 1998); там само: рідкісний,

¹ Імовірно, саме звідси походить одна знахідка цього виду (n=1) в пелетках *B. bubo* (Кондратенко, Товпинець, 2001), судячи зі збігу дат і назв місцезнаходжень. У іншій праці (Ветров, Кондратенко, 2002) вид наводиться у комбінації «*Mustela* sp. (*M. eversmanni* + *M. putorius*)» в кількості 4 екз., без уточнення місцезнаходжень.

приурочений до суміжних із заповідником ділянок з поселеннями ховраха (Сиренко, Мартинов, 1998); ♦ Біло-сарайська коса: без деталей (Рева та ін., 1989); ♦ Волноваський р-н: степові ділянки по р. Мокра Волноваха (Тараненко та ін., 2008); ♦ р. Кальміус вниз до с. Гранітне: без деталей (Тараненко та ін., 2008); ♦ р. Кринка між с. Степано-Кринка і Благодатне: без деталей (Тараненко та ін., 2008); ♦ Новоазовський р-н, окол. с. Конькове і Самсонове (окол. зап-ка Хомутовський степ): за даними опитування 3 спостереження — у жовтні 2003 р. у дворі в с. Конькове біля кліток з кролями; 11.2003 р. вночі на полі у світлі фар біля с. Конькове; кінець січня 2005 р. на току в с. Самсонове (Тимошенко, 2006); ♦ Хомутовський степ: дані за 1996–2001 р., часто поблизу людини (1996–97 рр. — 1 екз. в капкані; 2000 — 1 екз. загинув в госп. приміщенні; 2000 — пара у верхів'ях заповідної балки «Красний яр») (Тимошенко, 2002); там само (балка «Красний яр»): 1999 р. знайдено нори (Колесніков, Кондратенко, 2004а); там само: за даними опитування, достовірні знахідки понад 10–15 років тому (Тимошенко, 2005; Тимошенко, Кондратенко, 2006); ♦ Амвросіївський р-н, с. Успінка: здобувався мисливцями (Мірошніченко, особ. повід.). *Харківщина*: ♦ Великобурульський р-н (?): в колонії бабаків, без деталей (Токарський, 2001); ♦ Великобурульський р-н: по всьому району, більше на правобережжі р. Вел. Бурулюк (Зоря, особ. повід.); ♦ Шевченківський р-н: пд.-зах., без деталей (Зоря, особ. повід.); ♦ Дворічне: без деталей, 2005 р. (Зоря, особ. повід.); ♦ Куп'янський р-н: без деталей, 2005 р. (Зоря, особ. повід.).

Давні зразки і згадки. Більшість колекційних зразків походить зі Стрільцівського степу, проте є зразки з Донеччини і Харківщини: *Луганщина*: ♦ Стрільцівський степ, n=74, 1914–1951 рр., у т. ч.: n=1, 17.06.14 (leg. Виноградов, ДПМ); n=7, 4–30.06.15 (leg. Мигулін, ННПМ, один з них описано: Мигулін, 1938); n=1, 02.1950 (leg. Виноградов, ДПМ); n=5, 08.03.50 (leg. Модін, ННПМ); n=54, 9.03...25.04.51, 2.07...8.10.51 (leg. Модін, ННПМ); n=6, 9–10.03.51, 5–11.07.51 (leg. Модін, ДПМ)¹; ♦ Стрільцівський степ: без деталей (Сулик, 1979); ♦ Провальський степ: без деталей (Сулик, 1979). *Донеччина*: ♦ Маріуполь: n=2, 11.06.26 (leg. Мілотін, ННПМ); ♦ Хомутовський степ: n=1, 16.08.51 (leg. Сокур, ННПМ). *Харківщина*: ♦ окол. м. Зміїв: n=2, 1921, 1937 р. (leg. Мигулін, ННПМ); ♦ Печенізький р-н: без деталей (Мигулін, 1938); ♦ Куп'янський р-н, с. Лиман: n=1, 16.03.21 (Мигулін, 1938; є в кол. ННПМ); ♦ Ізюмський р-н: без деталей (Мигулін, 1938); ♦ Лозова: n=2, 1937 і 1938 рр. (leg. Мигулін, ННПМ).

Vormela peregusna (Güldenstaedt, 1770) — перегузня звичайна. Рідкісний вид, поширений в Україні переважно в межах східних степів (Волох, Ракитянський, 1986). Відомий зі степових районів Харківщини (Зоря, 2005), Луганщини (Колесніков, Кондратенко, 2004б), Донеччини (Сиренко, Мартинов, 1998; Тимошенко, 2002). Наразі чисельність зростає, і в регіоні мешкає 300–400 особин, а щільність на заповідних ділянках сягає 2–3 особин на 1000 га (Колесніков, Кондратенко, 2004а). Уявлення про синантропізацію цього виду (Кондратенко, Мельниченко, 2000; Колесніков, Кондратенко, 2004а; Мороз, 2005) є хибними і пов'язані з тим, що цей вид концентрується у місцях поселення видів-жертв (зокрема, ховрахів), які збереглися переважно біля селищ, де є пасовищний збір рослинності (Загороднюк, 2006а). Найбільша кількість знахідок походить зі східних районів (рис. 30).

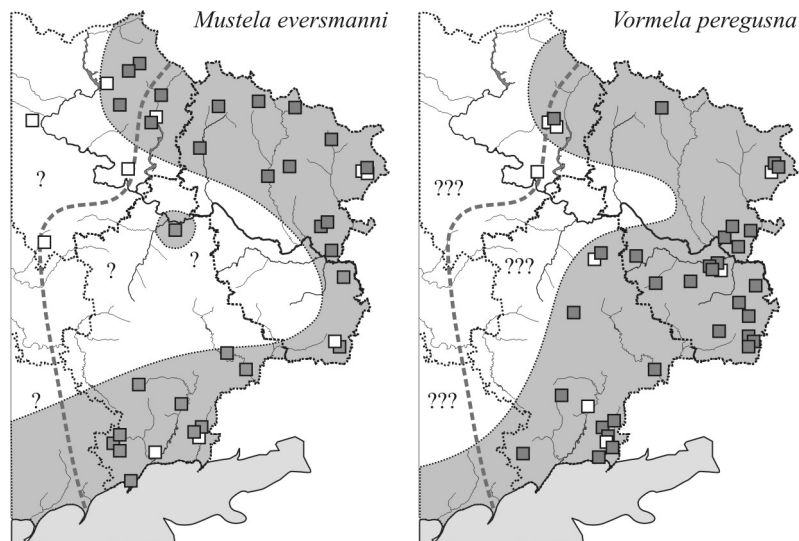

Рис. 29–30. Поширення раритетних видів хижих ссавців: *Mustela eversmanni*, *Vormela peregusna*. Межі ареалів проведено за фактичними даними для дослідженого регіону. Очевидне зростання концентрації знахідок на схід.

¹ Звертаємо увагу на факт винищення співробітником заповідника за один рік 60-ти (!) особин *M. eversmanni*.

Луганщина: ♦ Білокуракінський р-н, с. Солідарне (окол.): спостереження останніх 5 років, 2006 р. лайка задала 1 екз. (Артюшенко, особ. повід.); ♦ Стрільцівський степ: кілька ресстрацій, остання — 2000 р. (Кондратенко, Боровик, 2001); там само: за 12 років спостережень відмічено тричі: 1986, 1996, 1997 рр., всі зустрічі на заповідних ділянках (Боровик, 1999); там само: травень 2002 р., зловлено 2 екз., у т. ч. годуюча самця (Колесников, Кондратенко, 2004а); ♦ Станично-Луганський р-н, с. Широкий: 11.08.07 р., біля саду, 1 екз. здобуто мисливцями (Литвиненко, особ. повід.); ♦ Станично-Луганський р-н, с. Герасимівка: n=1, 15.07.99 (Кондратенко, ННПМ); там само: здобуто 1 екз. у 1999 р. та 2 — у 2000 р. (Кондратенко, Мельниченко, 2000; Колесников, Кондратенко, 2004а); ♦ Придніпровська заплава, піщані тераси Дніця: неодноразові спостереження 2000–2001 рр., щільність 2–3 ос./1000 га (Колесников, Кондратенко, 2004а); ♦ с. Станично-Луганське-2: 1 екз., 2000 р. (Кондратенко, Мельниченко, 2000; Колесников, Кондратенко, 2004а); ♦ окол. м. Луганськ (біля кв. Ювілейний), с. Сабовка: 1 екз., перебігав дорогу, липень 2007 р. (Форошук, особ. повід.); ♦ м. Луганськ, поля Луганського льотного училища: 1 екз., здобуто в травні 2003 р., живе в Луганському зоопарку (Колесников, Кондратенко, 2004б); ♦ Слово'янсербський р-н, с. Металіст: 1 км на пд.-зх., район фруктових садів, спостерігали виводок і 1 екз., здобуто місцевим мешканцем 06.2004 р.² (Колесников, Кондратенко, 2004б); ♦ м. Попасна (окол.): 03.2005 р., загинув в електрощитовій, чучело у приватній колекції (Литвиненко, особ. повід.); ♦ Лутугинський р-н, с. Ясне (2 км на зх. від с. Успінка): 10.2007 р., переходив дорогу біля садиби, ослаблений, жив у неволі 2 дні, випущений (Краснянська, особ. повід.); ♦ Перевальський р-н: 1 екз. (загиблий), зима 2008 р. (Артюшенко, особ. повід.); ♦ Краснодарський р-н, с. Давидово-Микільське: без деталей (Ветров і Литвиненко в: Колесников, Кондратенко, 2004а); ♦ Краснодарський р-н, с. Верхня Деревечка: 09.2007 р., в капкані біля садиби на горбі (Ветров в: Колесников, Кондратенко, 2004а); те саме (уточн.): середина 80-х рр., спостереження в балці біля нори (Ветров, особ. повід.); ♦ Краснодарський р-н, с. Ясне (2 км на зх. від Успінка): 09.2007 р., переходив дорогу, ослаблений, жив у неволі 2 дні (Краснянська, особ. повід.); ♦ окол. с. Ровеньки: балка Дубова, 2 екз. здобуто місцевим мешканцем, 2003 р. (Колесников, Кондратенко, 2004б); ♦ Свердловський р-н, окол. с. Провалія (охор. зона Калинівської ділянки ЛПЗ): 4 екз., 06.2000 р. (Кондратенко, Мельниченко, 2000; Кондратенко, 2002; Мороз, 2005); там само (Калинівська ділянка і окол.): загалом в заповіднику та його окол. не більше 10 особин, протягом 2000–2001 рр. псами задавлено не менше 5 екз. (Колесников, Кондратенко, 2004а); ♦ Провальський степ (окол.): 05.2000, n=1 (ЗМЛУ: leg. Мороз, Ушаков, Кондратенко); там само: 2001 р. спостерігали 2 екз., а 2002 р. — жодного (Колесников, Кондратенко, 2004а; Мороз, 2005); там само: за 2000–2005 рр. в самому заповіднику не відмічений (Мороз, 2005).

Донецчина: ♦ Артемівський р-н: без деталей (Рева та ін., 1989); ♦ Ясинуватський р-н: без деталей (Рева та ін., 1989); ♦ Волноваский р-н: без деталей (Рева та ін., 1989); ♦ Володарський р-н, окол. с. Федорівка і с. Українка: поодинокі зустрічі у 1998–1999 рр. (Кондратенко, Мельниченко, 2000); там само (Федорівське ліс-во): спорадично у 1985–2000 рр. (Мельниченко, Пилипенко, 2006); ♦ Ново-Азовський р-н біля с. Конькове: 1996 р. самка з 5–6 юв. переходила дорогу (Тимошенко, 2006); ♦ Хомутовський степ: дані за 1996–2001 рр., у 1999 тричі візуально на різних ділянках зап-ка (Тимошенко, 2002); там само: єдина знахідка 1977 р. в уроч. Красний яр (Сиренко, Мартинов, 1998); там само: постійно (Тимошенко, 2004); там само: ресструють тільки в роки зростання чисельності, в заплаві на обох берегах р. Грузький Сланчик (Тимошенко, Кондратенко, 2006); там само (р-н Терновської балки): 2002 р. — 1 екз. на пасовищі; 26.08.05 — на пасовищі біля х. Богодарівка (Тимошенко, 2006); ♦ Новоазовськ (окол.): 2004 р. 1 екз. в капкані (Тимошенко, 2006); ♦ р. Грузький Сланчик (на віддалі 30–35 км в бік Азову від Хомутовського степу): вздовж річки, без деталей (Тимошенко, Кондратенко, 2006); ♦ Амвросіївський р-н, с. Успінка: кількаразові спостереження, без деталей (Мірошниченко, особ. повід.). *Харківщина*: ♦ східні райони (між с. Шевченкове і Куп'янськ): бл. 1995–1998 рр., мисливці здобули рідкісного «рябого тхора» (Дудкін, особ. повід.).

Давні зразки і згадки. Відомо бл. 8 колекційних зразків середини ХХ ст. та кілька згадок цього виду в літературі (Аверін, 1924; 1928; Мигулін, 1938 та ін.). Вид був відносно звичайним: В. Аверін (1928) згадує про 80 шкірок перегузні, виявлених ним на складах Держторгу в Харкові 1928 р. *Луганщина*: Луганський р-н: 2 екз., 1928, 24.03.28 («кол. УЗМС»³; Мигулін, 1938); ♦ Стрільцівський степ: n=2, 18.07.39 та 03.1951 (leg. Тартинов, ДПМ); n=1, 28.06.51 (leg. Модін, ННПМ); n=1, без дати (leg.?, ННПМ). *Донецчина*: ♦ Артемівськ (окол.): здобуто 2 екз. у 1923 р. та 1 екз. 03.1924 р. (Аверін, 1924); там само: каменоломні в окол. Артемівська, 2 екз., зима 1927–28 рр. (Аверін, 1928; «кол. УЗМС»: Мигулін, 1938); там само, пороховий склеп в окол. міста: лютий 1927 р. (дані Б. Вальха: Аверін, 1928); ♦ Хомутовський степ: n=2, 6.09.61 (leg. Абеленцев, ННПМ); ♦ Тельманівський р-н, с. Гранітне («Старо-Коранський р-н»): здобуто мисливцями 1 екз., зима 1927–28 р. (leg. Варуша: Аверін, 1928; «кол. УЗМС»: Мигулін, 1938). *Харківщина*: ♦ Куп'янськ: без деталей (Аверін, 1924); там само: 1 екз., 06.1929 («кол. УЗМС»: Мигулін, 1938); ♦ Куп'янськ (окол.), сл. Кислівка: кілька екз. здобуто 12.1924 і 1925 р. (Мигулін, 1938; 2 екз. з етикеткою «Куп'янський р-н, 12.1924, leg. Мигулін» є в ННПМ); ♦ Ізюм: 1 екз., 17.08.27, серед дошок на дворі садиби (leg. Жуков: Аверін, 1928; «кол. УЗМС»: Мигулін, 1938); там само: 2 екз., зима 1927, в садку на садибі (leg. Шестопал: Аверін, 1928).

¹ На сьогодні в зоопарку м. Луганськ (парк «1-го Травня») утримують цей і ще один екз. перегузні.

² Цей екз. (subad.) зловлено у вишневому саду під час збору ягід і продано за 40 грн. (І. Лазарев, особ. повід.).

³ «УЗМС» = «Українські зональні мисливські біостанції» (Мигулін, 1938: с. 5).

Meles meles (Linnaeus, 1758) — борсук європейський. Попри охоронний статус, вступає об'єктом постійного інтересу з боку бракон'єрів. Ще нещодавно вважався відсутнім у степових районах і був поширеним на південь лише до Донецька і долини р. Кринка (Рева та ін., 1989). Вид за останні десятиліття помітно розширив свій ареал в регіоні (див. рис. 31) і заселив практично весь його південь (Тараненко та ін., 2008). Наразі є звичайним на території усіх трьох областей (Тимошенко, 2002; Колесніков, Кондратенко, 2004а; Зоря, 2005; Тараненко та ін., 2008). В останні десятиліття помітно збільшив чисельність (Дикий, 2001) і заселяє степи (Дикий, 2004). Наразі є на території усіх заповідних об'єктів, при тому середня чисельність в Луганському заповіднику і його околицях (бл. 3000 га) складає 18–25 особин, тоді як в Українському степовому заповіднику і його околицях (бл. 4000 га) мешкає 5–10 особин (Колесніков, Кондратенко, 2004а). Загальна чисельність в регіоні оцінена у 3,5–4,0 тис. особин (*ibid.*), проте такі цифри виглядають завищеними.

Луганщина: ♦ Троїцький р-н: опитування мисливців 2007 р. (Форошук, особ. повід.); ♦ Білокуракінський р-н, с. Лозно-Олександрівка (окол.): рідкісний, лише раз за 10 років постійних спостережень, бл. 2002 р. (Артюшенко, особ. повід.); ♦ Старобільський р-н, с. Бутове і між сс. Половинкине та Новоомелькове: дані за 1998–2002, кілька поселень (Боднар, особ. повід.); ♦ Сватовський р-н, с. Соснове та окол. (ур. Топольне та ін.): постійно, у т. ч. 2007 р., кілька поселень (Заїка, особ. повід., за даними В. Цеми); ♦ Біловодський р-н, різні частини району, у т. ч. Біловодськ (окол.), Литвинівка (окол.), с. Євсуг та ін.: багаторазово зустрінуто нори і сліди, 2007 (Резнік, за повід. мисливців); ♦ Марківський р-н, між с. Марківка і с. Кризьке: 2007 р., поселення (Резнік за повід. О. Дивицького); ♦ Стрільцівський степ: малочисельний, з 1991 р. в заповіднику 1 сім'я (Кондратенко, Боровик, 2001); там само: 1991–1992 рр. зростання чисельності, 1998 р. на 16-км маршруті у балках в охоронній зоні 7 жилих нір (Боровик, 1999); там само: без деталей (Скоков та ін., 1992; Колесніков, Кондратенко, 2004а); ♦ Міловський р-н, біля с. Мусіївка, балка Бедин, містечко борсуків, постійно, 2005–2006 рр. (Пасічник, особ. повід.); ♦ Станично-Луганський р-н, окол. с. Макарово: поселення в сосновому лісі, 17.06.07 (дані авторів); ♦ Станично-Луганський р-н, ст. Ново-Льенко (на пд.): 2004–2007, постійно сліди на дорогах в заказнику «Деркульський» (дані авторів); ♦ Придінцівська заплава: без деталей (Скоков та ін., 1992; Колесніков, Кондратенко, 2004а); ♦ м. Луганськ, балка на окол. кв. Зарічний: поселення (Колесніков, 2003); ♦ м. Луганськ (пн.-сх. окол.), с. Веселеньке: постійно, велика колонія (Колесніков, особ. повід.); ♦ Антрацитівський р-н, окол. с. Червона Поляна: звичайний у балках, дані за останні 10 років (Образцов, особ. повід.); ♦ Провальський степ: «чисельний, в зап-ку та охоронній зоні 3–5 жилих поселень» (Кондратенко, 2002); там само (Калинівська ділянка): 20.07.01, шкіра в буді пса і кинута свіжа нора (дані авторів); там само: без деталей (Скоков та ін., 1992; Колесніков, Кондратенко, 2004а); там само: візуально 1 екз. 06.2005 біля нори; в заповідника не менше 3-х жилих поселень, у тім числі два на Грушівській ділянці (Мороз, 2005).

*Донеччина*¹: ♦ Краснолиманський р-н, Краснолиманський ліс: без деталей (Колесніков, Кондратенко, 2004а)²; ♦ Слов'янський р-н, ліси: звичайний, без деталей, ліси (Рева та ін., 1989); ♦ Крейдяна флора: звичайний, в зап-ку є два поселення в ур. Широке (Ліманський, Кондратенко, 2002; Колесніков, Кондратенко, 2004а); ♦ Олександрівка (окол.): 2000–2007 р., звичайний, з'явився 8–10 рр. тому (Резнік, особ. повід.); ♦ Олександрівський р-н на межі з Барвенківським, 2006–2007 р., поселення і сліди (Резнік, особ. повід.); ♦ Добропільський р-н, Ніканорівський ліс: без деталей (Колесніков, Кондратенко, 2004а); ♦ Артемівський р-н: лісосмуги, без деталей (*ibid.*); ♦ Великоновоселівський р-н: лісосмуги, без деталей (*ibid.*); ♦ Клебан-Бикське вдх.: без деталей (*ibid.*); ♦ Ясинуватський р-н: без деталей (Рева та ін., 1989); ♦ Волноваський р-н: Великоанадольський і Теплинський ліс: без деталей (Колесніков, Кондратенко, 2004а); ♦ Володарський р-н, Федорівський ліс: без деталей (Мельниченко, Пилипенко, 2006); Першотравневий р-н, Азовський ліс: без деталей (Колесніков, Кондратенко, 2004а); ♦ Старобешівський р-н: лісосмуги, без деталей (*ibid.*); ♦ Амвросіївський р-н, долина р. Кринка: без деталей (Рева та ін., 1989); ♦ Білосарайська коса: без деталей (Колесніков, Кондратенко, 2004а); ♦ Кам'яні могили: без деталей (*ibid.*)³; ♦ Тельманівський р-н: лісосмуги, без деталей (*ibid.*); ♦ Тельманівський р-н, біля сс. Зелений Гай і Кузнєцово-Михайлівка: р. Грузький Сланчик, без деталей (Тимошенко, Кондратенко, 2006); ♦ Хомутовський степ: 1996–2001 рр. в зап-ку 1–2 сім'ї, візуальні зустрічі в балках (Тимошенко, 2002); там само: поодинокі зустрічі тварин і слідів в зап-ку і охоронній зоні, а також в балці Мала Каменувата (Тимошенко, Кондратенко, 2006); там само: в заповіднику і окол. (1500 га) 2–4 ос. (Колесніков, Кондратенко, 2004а). *Харківщина*: ♦ докладних даних немає, проте вид є по всій області, тенденція до зростання чисельності (Авдєєв, Токарський, 2003).

¹ Л. Тараненко з кол. (2008) без деталей згадують борсука для таких районів Донеччини: Олександрівський, Костянтинівський, Добропільський, Шахтарський, Амвросіївський, Великоновоселівський, Волноваський, Володарський, Першотравневий (ці дані на мапу не винесено, але вони дублюють наведену далі інформацію).

² Всі дані щодо Донеччини автори наводять з приміткою «Пилипенко, Мельниченко, особ. повід.».

³ До останнього часу борсука для «Кам'яних могил» не згадували (Сиренко, Мартинов, 1998).

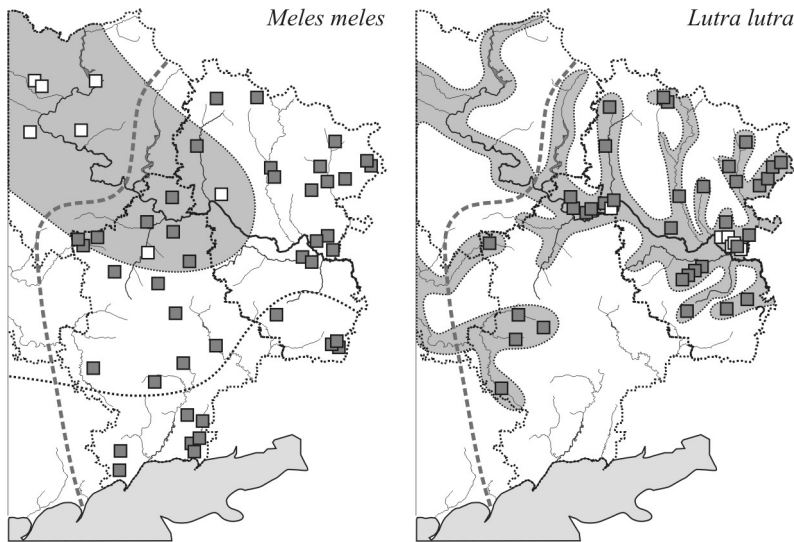

Рис. 31–32. Поширення раритетних видів хижих ссавців: *Meles meles*, *Lutra lutra*. На мапі зі знахідками борсука пунктиром показано південну межу його ареалу в регіоні на середину ХХ ст. (за даними з: Мигулін, 1938; Панченко, 1973; білі значки) і на початок 80-х років ХХ ст. (за даними з: Рева та ін., 1989, з уточн.).

Давні зразки і згадки. Літературні дані через велику кількість давніх згадок тут не наводяться. Мигулін (1938) згадує про знахідки борсука в першій третині ХХ ст. в наступних пунктах: Харківський р-н (Мерефа, Помірки), Зміївський р-н (Лозувівка), Балаклійський р-н, Печенізький р-н на Харківщині; Краматорський р-н на Донеччині, Рубіжанський р-н на Луганщині. На початку 70 рр. на Луганщині вид знаходили лише в Кременському лісі (Панченко, 1973). В колекціях є два давні зразки. *Харківщина*: ♦ Валківський р-н (n=1, 27.06.21, Мигулін, ННПМ). *Донеччина*: ♦ Волноваський р-н, Ольгинка (n=1, 1921?, leg.?, ННПМ). Ці відомості свідчать про значно вужчий колишній ареал виду в регіоні і його сучасне розширення.

***Lutra lutra* (Linnaeus, 1758)** — видра річкова. Нечисленний вид, поширений по всій річковій мережі України (Волох, 2003б). У регіоні найбільш чисельний на півночі, у степові райони проникає системою приток Дінця і заплавних озер (Колесніков, Кондратенко, 2004а; Зоря, 2005). В період скорочення чисельності протягом ХХ ст. зберігався в заплаві середньої течії Дінця, звідки йшло відновлення популяції (Волох, 2003). В цей час на Донбасі за 4 роки відмічений на Дінці лише тричі (Рева та ін., 1989). На початок ХХІ ст. чисельність на Луганщині оцінювали у 13 особин, на Донеччині — 29 екз. (Волох, 2003). Завдяки падінню попиту на хутро чисельність виду зростає (Загороднюк, 2006), і наразі її оцінюють у 250 особин (Колесніков, Кондратенко, 2004а), проте такі оцінки є дуже оптимістичними.

Луганщина: ♦ Троїцький р-н, окол. с. Покровське (верхів'я р. Красна): опитування мисливців 2007 р. (Форошук, особ. повід.); ♦ Сватове (окол.): бл. 20 років тому взимку на льоді здобули 1 екз. (на шапку), зараз також вид є (Заїка, особ. повід.); ♦ Кременський р-н: заплавні оз. Чернікове, Чернече та ін. (Кондратенко, в: Волох, 2003); ♦ Словоносербський р-н, Біляївське озеро (Кондратенко, в: Волох, 2003); ♦ Білокуракінський р-н, окол. с. Лозно-Олександрівка: жовтень 2003, 2 јув. на р. Айдар (Артющенко, в: Колесніков, Кондратенко, 2004а); те саме (уточн.): 10.2003, 2 екз. на оз. Гниле біля р. Лозна; там само: регулярні зустрічі слідів біля річки, дані останніх 5 років (Артющенко, особ. повід.); ♦ Новоайдарський р-н, р. Айдар: спостереження, бл. 2003 р. (Ветров, особ. повід.); ♦ Словоносербський р-н, Біляївське озеро: без деталей (Кондратенко, в: Волох, 2003); ♦ Марківський р-н, окол. с. Марківка: 2007 р., спостереження на річці (Резнік, за повід. О. Дивицького); ♦ Стрільцівський степ (окол.), р. Мілова: 1 екз. здобуто 1996 р. мисливцями (Боровик, 1999; Кондратенко, Боровик, 2001); там само, р. Мілова: здобуто 1999 р. 2–3 особини (Колесніков, Кондратенко, 2004а); ♦ Біловодський р-н, Біловодськ (окол.): неодноразові спостереження, 2007 (Резнік, за повід. мисливців); ♦ Біловодський р-н, Литвинівка (окол.): неодноразові спостереження, 2007 (Резнік, за повід. мисливців); ♦ Біловодський р-н, с. Євсуг, верхів'я р. Євсуг: пряме спостереження, 2007 (Резнік, за повід. мисливців); ♦ Біловодський р-н, окол. с. Зеликівка: 2002 р., 1 екз. на ставку (Колесніков, Кондратенко, 2004а); ♦ Міловський р-н, окол. с. Кірносове: 2006–2007 р., 1 екз., на річці, «прохідний» (Резнік, Пасічник, особ. повід.); ♦ Станично-Луганський р-н, окол. с. Верхній Мінченко, р. Тепла: спостереження, без деталей, кінець 1990-х рр. (Ветров, особ. повід.); ♦ Станично-Луганський р-н, Станично-Луганський рибгосп: сліди на спущених ставках, бл. 2000 р. (Ветров, особ. повід.); ♦ Станично-Луганський р-н, окол. ст. Ново-Льєнко: р. Деркул, 2004–2006 рр. (повід. бракон'єрів); ♦ Лутугинський р-н, р. Біла: без деталей (Колесніков, Кондратенко, 2004а); ♦ Лутугинський р-н, окол. с. Біле (між с. Біле та с. Юрївка): 2006–2007 р., постійно (Клюєв, особ. повід.); ♦ Лутугинський р-н, окол. с. Георгіївка: р. Вільхова, 2002 р., без деталей (Колесніков, Кондратенко, 2004а); ♦ Антрацитівський р-н,

окол. с. Червона Поляна: верхів'я р. Луганчик, 10 років тому (Образцов, особ. повід.); ♦ Краснодон: без деталей (Волох, 2003)¹; ♦ Краснодонський р-н, р. Велика Кам'янка (орієнтовно в окол. с. Великий Лог): 2007 р. (Клюєв, за повід. мисливців). *Донеччина*: ♦ Заплава Дінця: без деталей (Рева та ін., 1989; Тараненко та ін., 2008); ♦ НПП Святі Гори в межах Слов'янського і Краснолиманського р-нів: без деталей (Колесніков, Кондратенко, 2004а); там само: в НПП мешкає 14–18 особин (Тараненко та ін., 2008); ♦ заплава Дінця в р-ні р. Жеребець і на цій притоці: без деталей (Тараненко та ін., 2008); ♦ Олександрівка (окол.), верхів'я р. Самара і рибгосп: спостереження мисливців 2007 р., без деталей (Резнік, особ. повід.); ♦ Верхів'я р. Солона: з'явився у 90-х роках, без деталей (Волох, 2003); ♦ верхів'я р. Вовча: з'явився у 90-х роках, без деталей (Волох, 2003); ♦ Ясинуватський р-н, Карлівське вдсх. та інші штучні водойми в басейні р. Вовча: кілька разів виявлено сліди дорослих і випадки загибелі молодих особин (дані від природознавця: Тараненко та ін., 2008); ♦ верхів'я р. Мокрі Яли: з'явився у 90-х роках, без деталей (Волох, 2003). *Харківщина*: ♦ область загалом: протягом 1995–2001 рр. чисельність в області зростала зі 106 до 657 особин (Волох, 2003).

Давні зразки і згадки. У Мигуліна (1938) вид з регіону не згадується. Вважається, що в роки депресії види збереглися в середній течії Дінця на межі Харківської, Донецької і Луганської обл. (Абеленцев, 1968). На початку 70-х рр. вид для Луганщини згадували лише з двох місцезнаходжень: ♦ Серебрянське лісництво та ♦ окол. с. Болотяне² (Панченко, 1973). З відносно нових даних (до 1980 р.) відомі знахідки в заплаві Дінця на межі з Росією: ♦ зап-к «Придніпівська заплава», заплавні озера: без деталей (Сулик, 1979); ♦ окол. с. Станично-Луганське, оз. Пенькувате і ставки Ст.-Луганського рибгоспу: без деталей (Сулик, 1979); ♦ Станично-Луганський р-н, заплава р. Деркул: оз. Сизе в окол. с. Болотенне: без деталей (Сулик, 1979).

Ряд Delphiniformes — дельфіноподібні

Одна з найбільш спеціалізованих груп унгулят, що включає виключно водні форми (кити, дельфіни) і представлена у фауні регіону лише одним видом родини Phocoenidae — фоценою, або дельфіном-азовкою (Клейненберг, 1956; Корнєєв, 1965). Через безпорадність перед людиною група довгий час потерпала від промисловиків.

Phocoena phocoena (Linnaeus, 1758) — фоцена звичайна. Відомий також як «морська свиня». Єдиний вид китоподібних у фауні Азовського моря, представлений тут особливою підвидовою формою *P. p. relicta* Abel, 1905 (Клейненберг, 1956; Біркун, 1999). Азовська популяція фоцени є ізольованою від чорноморської і знаходиться у стані депресії через часту загибель тварин у риболовецьких тенетах (Гольдін, 2004).

Луганщина: без морських акваторій. *Харківщина*: без морських акваторій. *Донеччина*: ♦ постійно по всьому узбережжю (дані опитування), зокрема в окол. Мелекіне, Крива коса тощо.

Давні зразки і згадки. Вид раніше був доволі звичайним в акваторії Азову (Клейненберг, 1956).

Рейтинг раритетів за кількістю реєстрацій

Розглянуті у цій праці види ссавців помітно розрізняються за частотою і кількістю місць їх реєстрації (табл. 2). Очевидно, що існують певні особливості систематичних та екологічних груп, що впливають на частоту реєстрацій, значною мірою пов'язані з рівнем доступності виду для спостережень та складністю його обліку. Тому, кількість реєстрацій є оцінкою наших знань про рівень присутності і поширення виду більше, ніж оцінкою його абсолютної чисельності. У кожному разі більшість видів відома менш ніж 30 реєстраціями за період після 1980 р., тобто бл. 10 реєстрації за одне десятиліття.

Втрати фауни. Особливої уваги і турботи заслуговують види, відомі за лише однією реєстрацією за весь період досліджень, тобто фактично зниклі (табл. 2): *Crocidura leucodon*, *Desmana moschata*, *Neomys anomalus*, *Nyctalus lasiopterus*. З них два види (*Desmana moschata*, *Nyctalus lasiopterus*) вже віднесені нами до списку зниклих, і цей список доповнюють 11 місцевих видів, які тепер втрачені остаточно і тому не можуть мати статус раритетів (Загороднюк, 2006а): заєць *Lepus timidus*, полівка *Microtus socialis*, пацюк *Rattus rattus*, ведмідь *Ursus arctos*, рись *Lynx lynx*, сарна *Capreolus pygargus*, бик *Bos taurus*, бізон *Bison bonasus*, сайгак *Saiga tatarica*, кулан *Equus hemionus*, тарпан *Equus gmelini*.

¹ Автор наводить цей пункт як одну з координат видового ареалу, без будь-яких фактів.

² Ймовірно, мова йде про с. Болотенне у Ст.-Луганському р-ні (заплава р. Деркул), де вид зберігся дотепер.

Таблиця 2. Ранжування раритетних видів ссавців за кількістю записів (на основі табл. 1)*

Вид	Сума	Вид	Сума	Вид	Сума
<i>Allactaga major</i>	52	<i>Pipistrellus nathusii</i>	14	<i>Myotis dasycneme</i>	6
<i>Marmota bobak</i>	48	<i>Plecotus auritus</i>	14	<i>Sicista strandi</i>	6
<i>Meles meles</i>	35	<i>Neomys fodiens</i>	13	<i>Sicista subtilis</i>	6
<i>Lutra lutra</i>	32	<i>Terricola subterraneus</i>	13	<i>Myotis mystacinus</i>	5
<i>Vormela peregusna</i>	28	<i>Vespertilio murinus</i>	13	<i>Myotis nattereri</i>	5
<i>Mustela eversmanni</i>	27	<i>Lagurus lagurus</i>	11	<i>Myotis brandtii</i>	2
<i>Mustela erminea</i>	22	<i>Vulpes corsac</i>	11	<i>Sicista severtzovi</i>	2
<i>Pipistrellus kuhlii</i>	18	<i>Cricetus cricetus</i>	10	<i>Crocidura leucodon</i>	1
<i>Myotis daubentonii</i>	17	<i>Ellobius talpinus</i>	10	<i>Desmana moschata</i>	1
<i>Hemiechinus auritus</i>	16	<i>Pipistrellus pygmaeus</i>	10	<i>Neomys anomalus</i>	1
<i>Mustela lutreola</i>	14	<i>Nyctalus leisleri</i>	8	<i>Nyctalus lasiopterus</i>	1

* дані щодо *Phocoena phocoena* напевно неповні (2 записи) і тому не включені у порівняння.

Статус фантомів. За оглядом ссавців сходу України (Загороднюк, 2006а), у фауні регіону є 10–15 видів зі статусом «фантомний», тобто таких, чия наявність не доведена, проте яких наводять у списках фауни. Більшість з них має бути перевизначена як інші види, і в дужках після назви виду наведено назву виду-«трансформера»: мідиця середня (*Sorex caecutiens* = *S. araneus*), підковик малий (*Rhinolophus hipposideros* = ?), широковух звичайний (*Barbastella barbastellus* = ?), пергач північний (*Eptesicus nilssonii* = *Vespertilio murinus*), вовчок сірий (*Glis glis* = ?), вовчок ліскулька (*Muscardinus avellanarius* = ?), соня садова (*Eliomys quercinus* = *Dryomys nitedula*?), мишівка лісова (*Sicista betulina* = *S. strandi*), полівки гуртова (*Microtus socialis* = *M. levis*?), звичайна (*Microtus arvalis* = *M. levis*), північна (*Microtus agrestis* = *M. levis*?), мишак степовий (*Sylvaemus falzfeini* = *S. uralensis*?).

Подальші доповнення. Одна з найбільш проблемних груп, оскільки ще років 30 тому ніхто не міг би припустити для них статус раритетності. Є шість видів, що, за нашими даними, мають статус «на межі стану загрози зникнення» (NT): лось європейський (*Alces alces*), олень шияхетний (*Cervus elaphus*), ховрахи (*Spermophilus suslicus*) і сірий (*S. pygmaeus*), хом'ячок сірий (*Cricetulus migratorius*), нориця водяна (*Arvicola amphibius*).

Особливості поширення раритетів

Аналіз поширення раритетних видів виявив деякі спільні закономірності у їхньому географічному розподілі в регіоні дослідження (тобто в межах Луганської, Донецької та східної частини Харківської областей). Ці закономірності виявляються незалежно від кількості знахідок видів, тобто від ступеня фактичної раритетності та рівня вивченості груп. Можна розрізнити кілька основних варіантів гарячих територій («hot-spot»), тобто місць високої концентрації раритетної частини фауни (Загороднюк, 1997, 2004а).

На думку С. Панченка (1973), більшість знахідок рідкісних та зникаючих видів на Луганщині сконцентрована у заплавах лісах (Серебрянське, Веригінське, Кондрашівське і Піщане лісництва), і охорону фауни варто сконцентрувати саме в мережі заплавах лісів Дінця та його приток. Проте, варто зазначити, що в обсяг аналізованої фауни було включено переважно види, пов'язані з лісовими масивами, а, з іншого боку, саме лісові масиви зберігали найбільший рівень віргільності фауни. Мала увага до степових угруповань у давніх працях може бути пов'язана також із домінуючою у ті часи увагою до «мисливської» фауни та «корисних» видів загалом. Це припущення підтверджується і тим, що в цитованому огляді не згадані такі рідкісні вже у ті часи групи ссавців, як кажани, мишівки, бабаки, сліпушки та інші добре відомі цьому дослідникові представники місцевої фауни, яких в той час досліджували його колеги В. Абеленцев (1967, 1968, 1971), І. Сахно (1971, 1972) та ін.

Нижче аналізують закономірності поширення тих видів, які мають межі поширення в регіоні або для яких тут виявлено зони відносно високої щільності їхніх популяцій.

Річкові басейни і лісові масиви. Однією із закономірностей у поширенні раритетів є концентрація частини раритетних видів у річкових долинах. Особливо чітко ця закономірність виявляється у кажанів (у т. ч. *Plecotus auritus*, *Myotis nattereri*, *Myotis daubentonii*, *Nyctalus leisleri*, *Pipistrellus nathusii*, *Pipistrellus pygmaeus*) та лісових гризунів (*Terricola subterraneus*). Всі знахідки хохулі (*Desmana moschata*) також пов'язані із середньою течією Дінця, переважно із заплавними озерами лівобережжя. В долині Дінця та його приток сконцентровані всі відомі знахідки рясоніжки водяної (*Neomys fodiens*). Ареал поширення в регіоні видри річкової (*Lutra lutra*) охоплює долину Дінця та його приток, а останнім часом і річки Азовського басейну. Конфігурацію ареалу видри до певної міри повторює ареал норки європейської, *Mustela lutreola*. Особливості поширення раритетних видів, що пов'язані з прирічковими біотопами і лісами річкових долин, показано на рисунках 33 та 34.

Загалом можна говорити про те, що раритетні види цієї групи обмежені у своєму поширенні прирічковими біотопами, у тім числі власне водоймами (хохуля, водяна нічниця, видра та ін.) та мережею заплавних і байрачних лісів, як з водотоками (напр., рясоніжки), так і без них (напр., нічниця й нетопірі). Межі поширення цієї групи визначаються конфігурацією річкових басейнів, і накладені один на одного, видові ареали формують мотрійку з вузько поширеними видами всередині (гідрофільні ссавці) і більш широко поширеними видами зовні (переважно дендрофільні види). Ця група раритетів може проникати далеко у степові райони завдяки розгалуженій системі байрачних лісів (напр., *Neomys fodiens*) та лісопарковим зонам поблизу великих міст (напр., *Pipistrellus pipistrellus*), а також штучно створеним водоймам, у тім числі рибогосподарським ставкам (напр., *Lutra lutra*).

Степові види з обмеженим поширенням. Отже, другою групою за біогеографічними критеріями є комплекс видів зі степового фауністичного ядра, СФЯ (Загороднюк, 1999). Для видів цього комплексу також характерна мотрійкова структура, і найбільший інтерес становить поширення видів, що представляють центральне ядро СФЯ. Для всіх таких видів характерна чітка окресленість меж поширення, як сучасних, так і колишніх, в межах регіону наших досліджень. Частина з них обмежено поширена на сході регіону, інші — на півночі або півдні, деякі — двома секторами — на півночі та півдні. В останньому випадку спостерігається формально суцільне поширення видів зі півночі на південь з виразною концентрацією знахідок у одному або обох (північному і південному) секторах із вкрай незначною кількістю знахідок у проміжних районах (зокрема, є гіатус в долині Дінця).

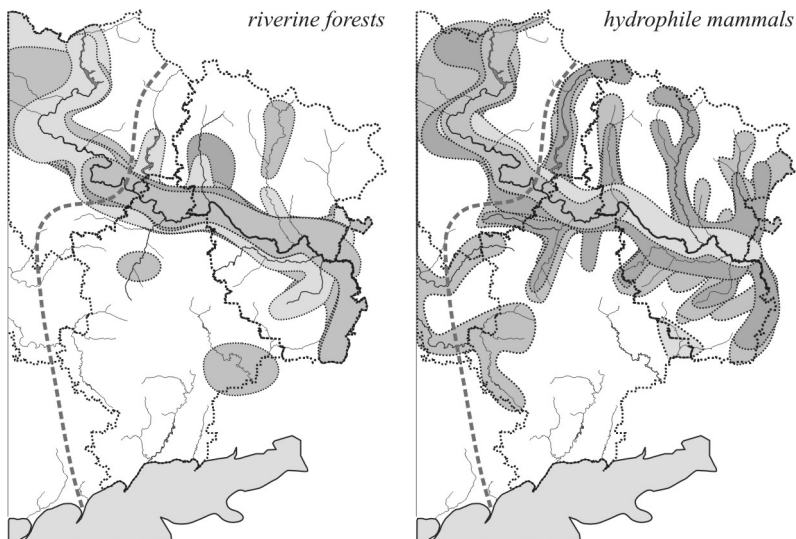

Рис. 33. Приклади конфігурації ареалів раритетних видів, пов'язаних з лісами: *Myotis nattereri*, *M. ex gr. mystacinus*, *Plecotus auritus*, *Nyctalus leisleri*, *Pipistrellus pygmaeus*, *P. nathusii*.

Рис. 34. Приклади конфігурації ареалів раритетних видів, пов'язаних з річковими біотопами: *Desmana moschata*, *Neomys fodiens*, *Myotis daubentonii*, *Myotis dasycneme*, *Lutra lutra*.

До видів, обмежено поширених на півночі регіону, відноситься сурок степовий (*Marmota bobak*), відомий лише з північних районів Луганщини і прилеглих районів Харківщини. Переважно з північчю Луганщини пов'язані сучасні знахідки норки *Mustela lutreola*. Подібним до поширення цих видів є ареал мишівки темної (*Sicista severtzovi*), проте цей рідкісний гризун достовірно відомий лише з північного сходу Луганщини. Ареал мишівки степової (*Sicista subtilis*), навпаки, обмежений правобережжям Дінця: при цьому вид відомий переважно із території степових заповідників. Аналогічну картину демонструють два види ховрахів — поширений на півночі регіону ховрах рябий (*Spermophilus suslicus*) та поширений на півдні регіону ховрах малий (*S. pygmaeus*) (Загороднюк, Кондратенко, 2006).

Для кількох обмежено поширених видів встановлено фрагментоване поширення. Так, лисиця степова (*Vulpes corsac*) відома для досліджуваної території за знахідками на півночі і у східних районах Луганщини. Імовірно, двома фрагментами в межах східних районів Луганщини представлений ареал мишівки донської (*Sicista strandi*). А відомий на сьогодні ареал їжачка вухатого (*Hemiechinus auritus*) представлений щонайменше трьома сегментами, з яких, найімовірніше, актуальним виглядає приазовський сегмент. Фрагментація ареалу має місце й у інших видів зі складу СФЯ. Зокрема, диференціація на північний і південний сегменти має місце у тушкана великого (*Allactaga major*). Аналогічну закономірність демонструє строкатка степова (*Lagurus lagurus*), сучасний ареал якої виглядає подрібненим на 3–4 сегменти, подібні до описаних вище. Сучасні знахідки сліпушка (*Ellobius talpinus*) зареєстровані у смугі піщаних степів на лівому березі Дінця, при тому цей сегмент ареалу є ізольованим від інших, а більшість виявлених нами місцезнаходжень, у свою чергу, є ізольованими одне від одного, і не тільки річками, але й дорогами, посадками сосни, селищами.

Види з суцільним поширенням в регіоні. Третьою закономірністю поширення раритетних видів є рівномірність розповсюдження по території, знахідки яких не мають чітко окресленого ареалу і реєструються по всій території регіону. До таких поширених видів належать строкатка степова (*Lagurus lagurus*) і хом'як (*Cricetus cricetus*), що були відомі з усіх частин регіону, проте наразі виявлені лише в окремих районах і мають фрагментовані ареали. По території всього регіону поширені також такі види хижих, як горностай (*Mustela erminea*), тхір степовий (*Mustela eversmanni*), перегузня (*Vormela peregusna*) і борсук (*Meles meles*), проте у випадку з *M. eversmanni* та *V. peregusna* є тенденція до роздрібнення його ареалу на приазовську і північну частини з виразною концентрацією знахідок у східних районах. Знахідки інших видів, як-от *Pipistrellus kuhlii* та *Vespertilio murinus*, сконцентровані вздовж долини Дінця, проте завдяки схильності цих видів до синантропії їхні ареали охоплюють весь регіон. Загалом всі види раритетів явно оминають зони урбанізації (рис. 39).

Гарячі території. Відповідно до описаних вище зональних комплексів можна визначити території з високим рівнем біорізноманіття¹. З них найціннішими є (рис. 40): 1) район середньої течії Дінця на межі всіх адміністративних областей (вкл. Ізюмську Луку, Святі Гори і Кременські ліси), 2) Приделькульський комплекс, що включає лучно-степові ділянки, область піщаних дюн і заплавні ліси, 3) район Провалля, 4) район степового Приазов'я.

До цих чотирьох «гарячих територій» необхідно віднести ще дві: 5) ксерофітні (піщані) степи з острівними лісами на лівобережжі Дінця від Борової до р. Деркул, 6) північні варіанти степу в районі верхів'їв р. Айдар і суміжних районів. Певно, що велику цінність мають становити степові ділянки Донецького кряжу, проте даних про поширення тут раритетних видів савців майже немає через малий ступінь вивченості цієї території. Загалом щільність розподілу знахідок раритетних видів в регіоні є найбільшою на сході з піковою концентрацією реєстрацій в районах розташування окремих заповідних територій (Стрільцівський степ, Шарів Кут, Провалля), загалом у прикордонних з Ростовщиною районах (див. рис. 40).

¹ Для створення цього графу використано сітку 8x12, що послідовно накладена на кожен з мап поширення раритетних видів, після чого підраховано загальну кількість знахідок раритетів в кожному квадраті. Згляджування даних та визначення ліній концентрації проведено за алгоритмом "surface plot" у програмі "Statistica".

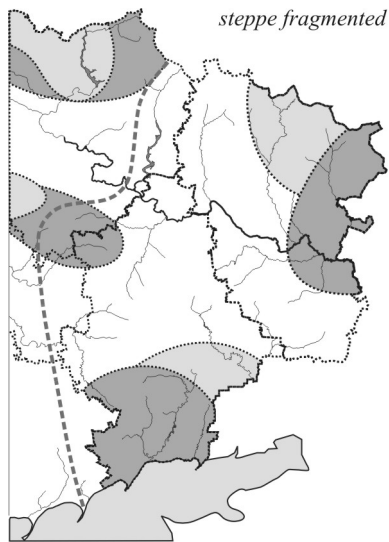
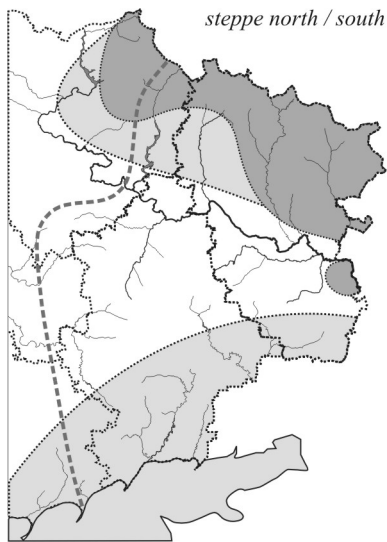

Рис. 35. Приклади конфігурації ареалів раритетних видів, пов'язаних з лише північними (*Marmota bobak*, *Sicista severtzovi*) або південними степами (*Sicista subtilis*). Подібну картину демонструють ховрахи (Загороднюк, Кондратенко, 2006).

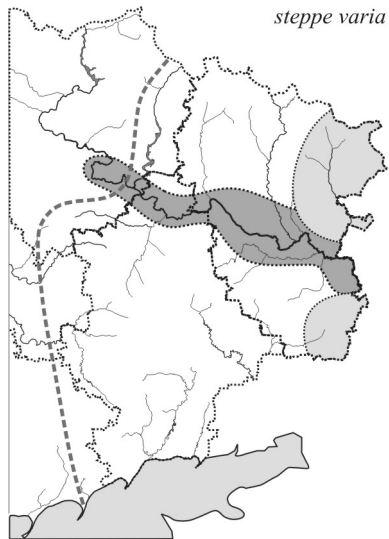
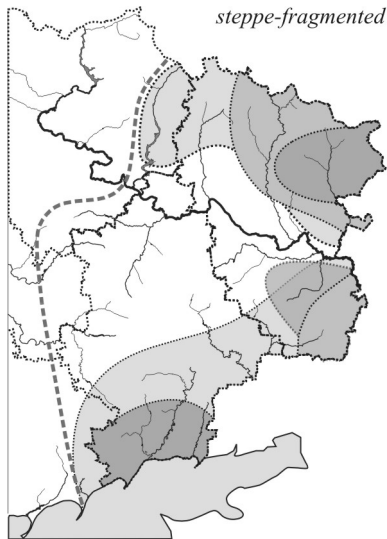

Рис. 36. Приклади конфігурації ареалів раритетних видів степових ссавців, обмежено поширених у регіоні: *Sicista strandi*, *Ellobius talpinus*.

Рис. 37. Приклади конфігурації ареалів раритетних видів, фрагментованих на кілька (2–3) сегментів: *Hemiechinus auritus*, *Allactaga major*, *Vulpes corsac*.

Рис. 38. Приклади конфігурації ареалів раритетних видів степових ссавців, обмежено поширених у регіоні: *Sicista strandi*, *Ellobius talpinus*.

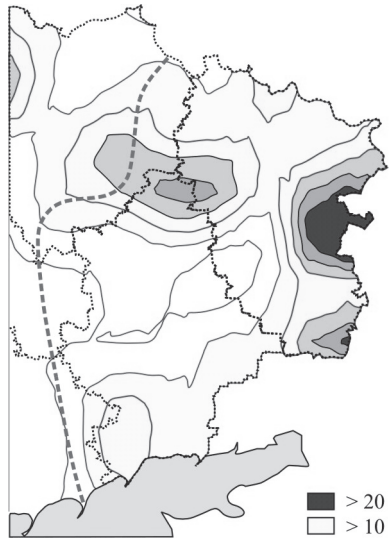
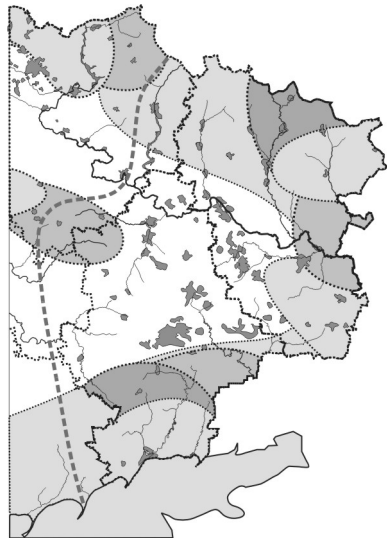

Рис. 39. Приклади конфігурації ареалів раритетних видів степових ссавців відносно мережі центрів урбанізації. Для прикладу взято ареали з рис. 36, а також їжачка вухатого (*H. auritus*) та тхора степового (*Mustela eversmanni*).

Рис. 40. Щільність розподілу знахідок раритетних видів ссавців у регіоні досліджень за сумою усіх даних.

Перспективи збереження раритетної фауни

«На кордоні в буді пса постелено шкіру борсука. Отже, цей вид тут є (був)» (Із польових записів авторів)

За наявної практики охорони природи сподіватися на ефективні заходи щодо вирішення питань охорони рідкісних видів вкрай мало. Це пов'язано з трьома загальними причинами: втрата біотопів та кормової бази, фрагментація ареалів та вкрай малі розміри заповідних територій, прес браконьєрства та конкуренція з адвентивними видами. Більшість раритетних видів потерпає від дії одночасно двох або трьох факторів.

Втрата біотопів і кормової бази. Антропогенні зміни довкілля негативно позначилися на стані популяцій раритетних видів так само, як і сприяли успіху адвентивістів. Власне, ці зміни породили саму категорію раритетних видів, які у своїй більшості не здатні жити в антропогенно трансформованому середовищі. Особливо суттєво це позначилося на консументах II порядку, як спеціалізованих хижих (насамперед, різні види родини Mustelidae), так і на комахоїдних (жаки, хохла, землерийки і особливо кажани, Vespertilionidae). Поширені останнім часом уявлення про синантропізацію, наприклад, перегузні та інших тхорів (Колесников, Кондратенко, 2004а; Мороз, 2005) є хибними і пов'язані з тим, що вид, зникаючи повсюдно, зберігся лише у місцях поселення видів-жертв, зокрема ховрахів (*Spermophilus*), які, у свою чергу, збереглися переважно поблизу селищ, де є пасовищний збір рослинності. Антропогенні та резерватогенні зміни рослинності ведуть до втрати типових для видів біотопів та редукції популяцій видів-жертв. Наразі загальна доступна для оселення видів територія та потужність трофічних пірамід, вершини яких мали би посідати консументи, скоротилися у десятки разів, що позначилося на їхній чисельності (Шварц, 2004).

Фрагментація ареалів і розміри заповідних територій. Цей комплекс факторів позначився на більшості видів, за винятком хіба що великих хижих, кажанів та коловодних ссавців. Фрагментації сприяли як зазначена вище втрата біотопів (розорювання, заліснення, розвиток селищ тощо), так і поява нездоланних для багатьох наземних видів перешкод: автодоріг, меліоративних каналів, залізниць. На фоні розвитку цих процесів темпи заповідання природних територій ніяк не могли компенсувати темпи редукції популяцій частини видів. Понад те, практика формування мікрозаповідників та відсутність *de facto* екомережі визначили незворотні зміни у більшості типів фауністичних угруповань, а найбільшою мірою це торкнулося видів зі степового фауністичного ядра (Загороднюк, 1999). На противагу ним, в регіоні успішно створено екомережу для адвентивних видів, як дальніх інвайдерів (напр., *Pipistrellus kuhlii*, *Ondatra zibethicus*, *Mus musculus*, *Canis aureus*), так і ближніх, що активно і успішно розселяються по створеним людиною біотопам (напр., *Erinaceus roumanicus*, *Myodes glareolus*, *Matres foinea*). Зникнення або значне скорочення чисельності та меж поширення частини видів стало прямим наслідком фрагментації ареалів і відсутності територій, достатніх для існування стійких популяцій (напр., *Spermophilus* і пов'язані з ними хижакі). Деякі види продовжують скорочувати чисельність і межі поширення в умовах фрагментованого простору за відсутності прямої дії антропогенного пресу на них (напр., із ховраками і строкачками перестали боротися вже півстоліття тому, а згасання продовжується).

Прес браконьєрства та конкуренція з адвентивними видами. Значна кількість раритетних видів зазнають прямого впливу з боку людини. Їх нищать на дорогах і в лісах, труять їхню поживу і руйнують їхні оселища, проте особливо потерпають вони від браконьєрів. Одним з факторів зникнення хохулі стало поширення ставних тенет, байбаки привабили людину жиром, видра — хутром, і цей ряд можна продовжувати довго. Не дивно, що більшість цінних вказівок про знахідки перегузні, степового тхора, корсака, видру та інших рідкісних ссавців надійшла від мисливців, браконьєрів та інших любителів природи. Всі такі вказівки найчастіше свідчать про колишнє поширення видів, ніж про перспективні для моніторингу поселення, оскільки ці тварини були вбиті.

До цього варто додати великий успіх здичавілих тварин (котів, псів) у скороченні популяцій рідкісних аборигенів та їхніх жертв. Досить сказати, що наразі коти і пси стали більш чисельними на заповідних ділянках, ніж дикі хижі. Годі казати про пацюків і ондатр на вододіамах, хатніх мишей у степах, єнотів уссурійських і норок американських, оленів плямистих і маржину усіх можливих порід. Дика фауна почасти виглядає небажаною або навіть зайвою. Або просто зручною мішенню і дармовим природним ресурсом.

Перспективи збереження раритетів. Практика природоохорони в Україні і, відповідно, в регіоні наших досліджень традиційно зводиться до двох постулатів: 1) створення заповідних територій і 2) створення червоних списків. Очевидно, що ні те, ні інше не може забезпечити охорону популяцій раритетів, більшість з яких потребують не так статусу охорони територій чи видів, як наявності відповідних і при тому великорозмірних біотопів з притаманними їм особливостями (рослинність, кормова база, сховища). Не потрібно статистичного аналізу для того, щоб зрозуміти з усього вище наведеного масиву даних, що більшість знахідок раритетів пов'язано не так із заповідними територіями, як з їхніми околицями, пасовищами та іншими не задіяними в інтенсивне використання ділянками (табл. 3). Виняток становлять лише мишівки і строкатки. Понад те, будь-яке заповідання територій, як правило, заношується згасанням популяцій раритетів. Причин цього багато, проте одна з головних — порушення рослинності, викликані заповідним режимом.

Не треба доводити фахівцям, проте мусимо щоденно пояснювати чиновникам від природоохорони, що природа є живою, а не зареєстрованим на папері біорізноманіттям, і що:

- розвинені степові екосистеми — це результат пірогенних сукцесій за участю великих фітофагів, а не дедалі прогресуючі зарості карагани, оточені лісосмугами,
- розвинені заплавні екосистеми — це результат циклічних розливів річок, тобто щорічних весняних повеней, а не сінокісні луки, що дедалі більше заростають вербами,
- розвинені лісові екосистеми — це різновікові та різновидові деревостани, тобто ліси з фактичним сукцесійним різноманіттям, а не посадки сосни, ще й на пісках,
- розвинені байрачні екосистеми — це мішані з переважанням дубу стрічкові ліси з сезонними водотоками, а не захаращені звалища сміття, непридатні для ріллі,
- території для заповідання — не тільки те, що непридатне для сільськогосподарського освоєння, площа яких визначається як мала при величині <50 тис. гектарів,
- природна щільність раритетів — почасти до 10 особин на 1000 га, і говорити про охорону фауни на територіях ПЗФ, менших за 1000 га, щонайменше легковажно,
- заповідні території — тільки «вікна» в стан природних екосистем, і зосереджувати природоохорону лише в заповідниках означає закрити очі на агонію природи.

Треба усвідомити всім, що не менше 90 % знахідок раритетних видів відноситься до неохоронних територій, у тім числі господарських лісів і пасовищ, а не паперових заказників і кишенькових заповідників. Врешті, кожний з раритетів, якщо рідкісні і зникаючі види позначати цією категорією, може бути збережений лише при розробці відповідних Планів дій (Action Plan), вартість кожного з яких за попередніми підрахунками авторів сягає річного обсягу виплат зарплатні одного заповідника або мисливського господарства. В Луганську і Донецьку процес затвердження лише списків раритетів (без планів дій), у створенні яких взяла участь автори ще на початку 2006 р., тривав два повних роки.

Таблиця 3. Кількість записів про знахідки рідкісних видів у степових заповідниках та їх околицях

Родина	В зап-ку	Поза зап-ком	Родина	В зап-ку	Поза зап-ком
Erinaceidae	1	4	Sminthidae	30	4
Soricidae	2	3	Cricetidae	2	0
Vespertilionidae	4	6	Arvicolidae	9	0
Sciuridae	3	8	Canidae	0	6
Dipodidae	2	10	Mustelidae	23	26

Післямова

Очевидно, що дані про наявність і поширення рідкісних видів ссавців ніколи не можуть бути повними і постійно змінюються. Нерідко період накопичення даних стає сурозмірним з часом зникнення видів в тих чи інших місцезнаходженнях. Є чимало відомих знахідок, які фактично існують лише на папері, і, навпаки, рідкісні види виявлені далеко не у всіх фактично заселених ними місцезнаходженнях. Наприклад, їжак вухатий і хохла у більшості згаданих місцезнаходжень, найімовірніше, давно зникли, позаяк сліпущок у більшості наведених тут місцезнаходженнях виявлений уперше. У кожному разі накопичені на сьогодні дані про склад і географічне поширення раритетної частини теріофауни східної частини України дозволяють рекомендувати перспективні для заповідання території.

При цьому ефективною ця охорона може бути за трьох умов: великій площі заповідних ділянок, наявності на них видів із середовищевірною функцією (насамперед, ратичних) та відновленні природних системних факторів (пали, розливи). Інакше ці види зникнуть назавжди. Навіть за умови розширення площі охоронних територій за рахунок пасовищ та інших напівприродних територій, навіть за умови відновлення участі великих фітофагів через худобу, навіть при виключно керованих палах і штучних «розливах» річок. Практика охорони фауни виключно в межах заповідних об'єктів, практика вирубки старих дуплистих дерев, практика охорони степів, які за визначенням є продуктом пірогенних сукцесій, від пожеж і практика підтримки адвентивних видів мають відійти в минуле.

Концентрація знахідок раритетів біля наявних заповідних територій є виключно результатом докладної дослідженості таких місцезнаходжень, при тому в минулому. Вже поверхневий аналіз накопичених даних засвідчує, що раритетна фауна реєструється частіше у квазі-природних екосистемах. Заповідники дедалі більше стають менш придатними для раритетів, ніж суміжні землі. Потрібні зміни нашої практики охорони, інакше змінюватиметься продовжить фауна. І зовсім не в той бік, про який ми хотіли би думати.

Подяки

Щиро дякуємо усім колегам, які сприяли прогресу цього дослідження. Величезну допомогу при опрацюванні зоологічних колекцій нам надали В. Радченко і Л. Шевченко (Національний науково-природничий музей), І. Шидловський та І. Дикий (Зоологічний музей при Львівському національному університеті), О. Зиков (Зоологічний музей Київського національного університету), С. Литвиненко (Зоологічний музей Луганського національного університету). Ми вдячні Л. Годлевській, а також А. Влащенко, А. Вербіну та Д. Пилипенкові за величезну допомогу у пошуку давніх і важно доступних видань.

Наша особлива подяка колегам, що надали нові дані про знахідки раритетних видів: В. Артюшенку, В. Ветрову, Л. Годлевській, О. Зорі, М. Колеснікову, В. Кузнецову, С. Литвиненку, О. Резніку. Ми вдячні усім, хто повідомив нас про окремі знахідки рідкісних видів: Є. Глушаку, О. Дудкіну, Л. Лесняку, Б. Мельниченку, В. Наглову, Г. Образцову, І. Парнікозі, О. Перваку, Д. Пилипенку, М. Русіну, М. Самчуку, В. Сулику, В. Тимошенко, О. Трунову, С. Фоміну, В. Форощуку, П. Шевченку, В. Яковлеву. Дякуємо студентам Луганського національного університету ім. Т. Шевченка, які повідомили про знахідки окремих видів або допомогли зібрати дані опитування мисливців та природолюбів: Я. Асееву, О. Бичковій, Є. Боднару, Д. Жиліку, С. Заїці, В. Ключеву, Н. Краснянській, І. Лазареву, Т. Мірошниченко, О. Пасічнику, Ю. Рибалко, Є. Саєвичу, О. Фастову, В. Чередниченко.

Це дослідження стало продовженням аналізу систематичного списку фауни східної України та його адвентивної і раритетної складових. Дослідження раритетів вимагало великого обсягу праці з аналізом колекцій та літератури, що було підтримано Луганським національним університетом імені Т. Шевченка. Дякуємо Науково-дослідному відділу ЛНУ і особисто В. Прошкіну за підтримку цього дослідження, виконаного в рамках проекту Лабораторії екології тварин та біогеографії «Раритетна фауна сходу України».

Post scriptum

Темпи зростання червоних списків не зменшуються. За останніми оцінками МСОП (IUCN, 2004 та ін.), ще 8 видів ссавців з числа відомих у фауні східної України, проте тут не описаних, заслуговують на охорону. У їхньому переліку — два види, яким в IUCN рекомендовано категорію «VU» (*Spalax microphthalmus*, *Spermophilus suslicus*), і 6 видів з категорією «NT» (= «LR/nt»): *Castor fiber*, *Cricetulus migratorius*, *Dryomys nitedula*, *Micromys minutus*, *Mus spicilegus*, *Sciurus vulgaris*. Обидві групи є звичайними в регіоні (щонайбільше NT) і, за винятком ховраха, не мають тенденції до скорочення чисельності чи ареалів. Частина з них є більш ніж звичайними (бобер, сліпак звичайний, миша курганцева), і вносити їх у перелік раритетів немає сенсу. Особливе положення серед них займають три види — вивірка звичайна, мишка лугова і сося лісова, чисельність яких є не високою, проте стабільною. У той же час цей перелік свідчить про сумну тенденцію до згасання популяцій більшості видів у світовому масштабі, і цей процес рано чи пізно торкнеться сходу України.

Література

- Абеленцев В. И. Выхухоль и её охрана на Украине // Охрана выхухоли и воспроизводство её запасов: Материалы совещания (Тезисы докладов). — Воронеж, 1967. — С. 20–22.
- Абеленцев В. И. Состояние популяции выхухоли и задачи охраны её на Украине // Изучение ресурсов наземных позвоночных фауны Украины. — Киев: Наукова думка, 1969. — С. 6–10.
- Абеленцев В. И. Куницеви // Фауна України. — Київ: Наукова думка, 1968. — Том 1, вип. 3. — 280 с.
- Абеленцев В. И. Байбак на Украине // Фауна и экология грызунов. — Москва: Изд-во Московского университета, 1971. — Вып. 5. — С. 217–233.
- Абеленцев В. И. Байбак на Украине // Вестник зоологии. — 1975. — № 1. — С. 3–8.
- Абеленцев В. И., Підоплічко І. Г. Ряд Комахоїдні — Insectivora // Підоплічко І. Г. (ред.). Фауна України. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. — Том 1, вип. 1. — С. 70–228.
- Абеленцев В. И., Попов Б. М. Ряд рукокрилі, або кажани — Chiroptera // Підоплічко І. Г. (ред.). Фауна України. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. — Том 1, вип. 1. — С. 229–446.
- Аверин В. Г. Краткий обзор вредных и полезных млекопитающих Харьковской губернии // Бюллетень о вредителях сельского хозяйства и мерах борьбы с ними. — Харьков, 1915. — № 1. — С. 13–35.
- Аверин В. Г. Хорек-перевязка и наши сведения о ней // Природа и охота на Украине. — Харьков, 1924. — С. 155–158.
- Аверин В. Г. Про перев'язку, або рябого тхора // Український мисливець та рибалка. — 1928. — № 11–12. — С. 33–35.
- Аверин В. Г., Штамм М. Г. О нахождении ушастого ежа (*Hemiechinus auritus* Gmel.) на Украине // Труды ХОИП при Укрглавнауке. — Харьков, 1927. — Том 1, вып. 2. — С. 51–54.
- Авдеев А. С., Токарский В. А. Прошлое и современное распространение крупных хищных в Харьковской области // Териофауна России и сопредельных территорий (VII съезд Териологического общества РАН). — Москва, 2003. — С. 12–13.
- Анискин В. М., Горелов Ю. К., Ковальская Ю. М., Шаповалов А. С. Изменчивость кариотипа темной мышовки *Sicista severtzovi severtzovi* (Rodentia): к проблеме сохранения генофонда малых популяций // Териофауна России и сопредельных территорий (VII съезд Териологического общества). — Москва, 2003. — С. 19–20.
- Атамась Н., Товпинець М. Ссавці в живленні хижих птахів на Луганщині: загальний огляд даних // Териофауна сходу України / За ред. І. Загороднюка. — Луганськ, 2006. — С. 260–267. — (Праці Териологічної школи. Вип. 7).
- Баскевич М. И., Опарин М. Л. О новой находке мышовки Штранда *Sicista strandi* (Rodentia, Dipodoidea), уточняющей северо-восточную границу распространения вида // Зоологический журнал. — 2000. — Том 79, № 9. — С. 1133–1136.
- Бахтадзе Г. Б., Ковалева И. М., Лихотон Р. И. Дополнительные данные о находках гигантской вечерницы (*Nyctalus lasiopterus*) в СССР // Материалы по экологии и фаунистике некоторых видов рукокрылых. — Киев: Институт зоологии АН УССР, 1990. — Препринт № 90.4. — С. 3–5.
- Бахтадзе Г. Б., Анистратов Д. Н., Журавец Т. В. Рукокрылые севера Ростовской области // Флора, фауна и микобиота государственного музея-заповедника М. А. Шолохова. — Вешенская: ООО Изд-во «Юг», 2004. — С. 191–193.

- Біркун О. «Бернські» види китоподібних у Червоній книзі України // Ссавці України під охороною Бернської конвенції. — Київ, 1999. — С. 171–177. — (Праці Теріологічної Школи. Вип. 2).
- Боровик Е. Н. Численность редких и охраняемых видов млекопитающих в заповедном массиве «Стрельцовская степь» // Вестник зоологии. — 1999. — Том 33, № 4–5. — С. 80.
- Боровик Е. Н. Корсак *Vulpes corsac* (Carnivora, Canidae) на территории Украины // Вестник зоологии. — 2002. — Том 36, № 2. — С. 95–96.
- Боровик Е. Н. Динамика плотности распределения семейных участков сурка степного (*Marmota bobac* Muller, 1776) // Ученые записки Таврического национального университета. Серия: Биология, Химия. — 2004. — Том 17 (56), № 2. — С. 171–172.
- Боровик Е. Динамика численности сурка (*Marmota bobac* Muller, 1776) на территории заповедника «Стрельцовская степь» // Фауна в антропогенному середовищі. — Луганськ, 2006. — С. 212–216. — (Праці Теріологічної школи, випуск 8).
- Булахов В. Л., Пахомов О. Є. Біологічне різноманіття України. Дніпропетровська область. Ссавці (Mammalia). — Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2006. — 356 с.
- Бронсков А. Встреча горностая на Донском кряже // (Це видання). — С. 262–263.
- Ветров В. В., Кондратенко А. В. Особенности питания филина (*Bubo bubo*) в Луганской области (Восточная Украина) // Вестник зоологии. — 2002. — Том 36, № 6. — С. 31–38.
- Виноградов Б. С. Нахождение в Южной России рода *Pitymys* McMurtrie // Известия Петроградской станции защиты растений от вредителей. — 1922. — Том 3. — С. 7–10.
- Виноградов Б. С. Материалы по динамике фауны мышевидных грызунов СССР (Исторический обзор массовых размножений). — Ленинград, 1934. — 62 с.
- Влащенко А. Новая находка малой вечерницы *Nyctalus leisleri* на Харьковщине (Украина) // Вестник зоологии. — 2000. — Том 34, № 6. — С. 92.
- Влащенко А. С. Первая находка нетопыря средиземноморского (*Pipistrellus kuhlii* Kuhl 1817) на Харьковщине // Биологический вестник. — Харьков, 2001а. — Том 5, № 1–2. — С. 137–138.
- Влащенко А. С. Материалы к фауне рукокрылых Харьковской области // Зоологічні дослідження в Україні на межі тисячоліть (Матеріали Всеукраїнської зоологічної конференції). — Кривий Ріг: І.В.І., 2001б. — С. 146–148.
- Влащенко А. С. Современное состояние и динамика населения рукокрылых (Chiroptera, Vespertilionidae) национального парка «Гомольшанские леса» // Plecotus et. al. — 2005а. — Вып 8. — С. 8–16.
- Влащенко А. С. Статус нічниці ставкової (*Myotis dasycneme* Boie, 1825) на території Харківської області // Молодь і поступ в біології: Тези доп. І Міжнар. конф. — Львів, 2005б. — С. 275–276.
- Влащенко А. С. Рукокрылые западной части Изюмской Луки — материалы к заповеданию // Научные исследования на территориях природно-заповедного фонда Харьковской области. — Харьков, 2006. — Вып. 2. — С. 73–82.
- Влащенко А. С. Вечерница малая (*Nyctalus leisleri*) на территории Харьковской области // Териофауна России и сопредельных территорий. — Москва: Тов-во научн. изд-й КМК, 2007. — С. 83.
- Влащенко А. С., Наглов А. В. Зимовки рукокрылых (Chiroptera: Vespertilionidae) в искусственных пещерах северо-востока Украины // Вісник Харківського національного університету. Серія Біологія. — 2006. — Вип. 3, № 729. — С. 168–175.
- Волох А. М. Особенности формирования приазовской части ареала средиземноморского нетопыря, *Pipistrellus kuhlii* // Вестник зоологии. — 2002. — Том 36, № 1. — С. 101–104.
- Волох А. М. Сучасне поширення видри (*Lutra lutra* L., 1758) в Україні та її чисельність // Вісник Запорізького державного університету. Серія: Фіз.-мат. та біол. науки. — 2003. — № 1. — С. 133–139.
- Волох А. М. Сучасний стан популяції степового тхора (*Mustela eversmanni* Lesson, 1827) в Україні // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Біологія. — 2004а. — Вип. 15. — С. 105–109.
- Волох А. Поширення і чисельність європейської норки (*Mustela lutreola* L., 1766) в Україні // Вісник Львівського університету. Серія біологічна. — 2004б. — Вип. 38. — С. 118–128.
- Волох А. М., Ракитянский И. Г. Современная граница ареала перевязки на юго-западе СССР // Четвертый съезд Всесоюзного Теріологического общества. — Москва, 1986. — Том 3. — С. 89–90.
- Волчанецкий И. Б. Основные черты формирования фауны агромелиоративных лесонасаждений степной полосы Украины // Праці Науково-дослідного зоолого-біологічного Інституту Харківського державного університету. — 1940. — Том 8–9. — С. 5–40.
- Гептнер В. Г. Морозова-Турова Л. Г., Цалкин В. И. Вредные и полезные звери районов полезацинных насаждений. — Москва: Изд-во МГУ, 1950. — 452 с.
- Гіренко Л. Л. Нові дані з екології та географічного поширення в УРСР української чагарникової полівки — *Microtus (Pitymys) subterraneus ucrainicus* Vinogr, 1922 // Праці Інституту зоології. — Київ, 1960. — Том 16. — С. 31–42.

- Годлевская Л. В., Петрушенко Я. В., Кондратенко А. В. Новые находки ночницы Наттерера (*Myotis nattereri*) на территории восточной и южной Украины // Вестник зоологии. — 2001. — Том 35, № 6. — С. 52.
- Голіцинський В. Вухатий їжак (*Hemiechinus auritus* Gmel.) в околицях Маріуполя // Збірник праць Зоологічного музею АН УСРР. — Київ, 1929. — Вип. 7. — С. 25–26.
- Гольдін П. Стратегія дослідження структури популяції морської свині *Phocoena phocoena relicta* Abel, 1905 (Cetacea, Phocoenidae) у водах України: порівняння вибірок з різних джерел // Вісник Львівського університету. Серія біологічна. — 2004. — Випуск 38. — С. 107–117.
- Деничук В. А., Лесняк Л. И. Сучасний стан фауни хребетних регіонального ландшафтного парку «Клебан-Бик» // Ковила вздовж води. Нариси літопису природи РЛП «Клебан-Бик» / За ред. В. А. Деничука. — Луганск: Учебная книга, 2005. — С. 73–84.
- Деничук В. А., Сулик В. Г. Список хребетних Луганської області (Довідник-посібник до навчального курсу із зоології хребетних). — Луганськ, 2000. — 50 с.
- Дикий І. Обґрунтування зміни охоронного статусу борсука в Україні // Матеріали школи-семінару «Великі хижі ссавці України та прилеглих країн» (Селезівка, 15–17 грудня 2000 р.). — Київ, 2001. — С. 50–52. — (Novitates Theriologicae. Pars 4).
- Дикий І. В. Борсук (*Meles meles* L., 1758) на заході України (морфологія, поширення, екологія, охорона): Автореф. дис... канд. біол. наук: 03.00.08 / Ін-т зоології НАН України. — Київ, 2004. — 20 с.
- Загороднюк І. В. Таксономія, розповсюдження і морфологічна изменчивість полевок роду *Terricola* Восточної Європи // Вестник зоологии. — 1989. — № 5. — С. 3–14.
- Загороднюк І. В. Особенности географического распространения и уровни численности *Terricola subterraneus* на территории СССР // Зоологический журнал. — 1992. — Том 71, вып. 2. — С. 86–97.
- Загороднюк І. Редкие виды бурозубок на территории Украины: легенды, факты, диагностика // Вестник зоологии. — 1996. — Том 30, № 6. — С. 53–69.
- Загороднюк І. Концепція «гарячих територій» і збереження біорозмаїття // Конвенція про біологічне розмаїття: громадська обізнаність і участь / За ред. Т. Гардашук. — Київ: Стилос, 1997. — С. 59–68.
- Загороднюк І. В. Степове фауністичне ядро Східної Європи: його структура та перспективи збереження // Доповіді НАН України. — 1999. — № 5. — С. 203–210.
- Загороднюк І. Загальна картина динаміки хіроптерофауни України // Міграційний статус кажанів в Україні. — Київ, 2001. — С. 157–168. — (Novitates Theriologicae. Pars 6).
- Загороднюк І. В. Польовий визначник дрібних ссавців України. — Київ, 2002. — 60 с. — (Праці Теріологічної Школи. Вип. 5).
- Загороднюк І. В. Гірські регіони як зони найвищого видового багатства наземних хребетних України // Ученые записки Таврического национального университета. Серия: Биология, Химия. — 2004а. — Том 17 (56), № 2. — С. 33–38.
- Загороднюк І. Наземні хребетні України та їх охоронні категорії (довідник для семінарів з зоології, екології, та охорони природи). — Ужгород: Ліра, 2004б. — 48 с.
- Загороднюк І. Біогеографія криптичних видів ссавців Східної Європи // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Біологія. — 2005. — Вип. 17. — С. 5–27.
- Загороднюк І. Ссавці східних областей України: склад та історичні зміни фауни // Теріофауна сходу України. — Луганськ, 2006а. — С. 216–259. — (Праці Теріологічної Школи. Вип. 7).
- Загороднюк І. Адвентивна теріофауна України і значення інвазій в історичних змінах фауни та угруповань // Фауна в антропогенному середовищі. — Луганськ, 2006б. — С. 18–47. — (Праці Теріологічної школи. Вип. 8).
- Загороднюк І. Дрібні ссавці заповідника «Кам'яні Могили»: аналіз складу фауни та історичних змін угруповань // Вісник Львівського університету. Серія біологічна. — 2007а. — Вип. 44. — С. 71–79.
- Загороднюк І. В. Криптичне різноманіття фауни ссавців степової зони Східної Європи // Заповідні стеги України. Стан та перспективи їх збереження (Матеріали міжнародної наукової конференції, 18–22.09.2007 р., Асканія-Нова, Україна). — Асканія-Нова, 2007б. — С. 52–54.
- Загороднюк І. Аловіди гризунів групи *Sicista «betulina»*: просторові взаємини видів з огляду на концепцію лімітуючої схожості // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Біологія. Екологія. — 2007в. — Вип. 15, том 1. — С. 45–53.
- Загороднюк І. Раритетна фауна та ознаки раритетності видів // (Це видання). — С. 7–20.
- Загороднюк І., Годлевська Л. Кажани в колекціях зоологічних музеїв України: огляд і фенологічний аналіз даних // Міграційний статус кажанів в Україні. — Київ, 2001. — С. 122–156. — (Novitates Theriologicae. Pars 6).

- Загороднюк І. В., Кондратенко О. В. *Sicista severtzovi* та близькі до неї форми гризунів в Україні: цитогенетичний та біогеографічний аналіз // Вестник зоології. — 2000. — Suppl. 15. — С. 101–107.
- Загороднюк І., Кондратенко О. Біотопна диференціація видів як основа підтримання високого рівня видового різноманіття фауни // Вісник Львівського університету. Серія Біологічна. — 2002. — № 30. — С. 106–118.
- Загороднюк І., Кондратенко О. Сучасне поширення і стан популяцій ховрахів (*Spermophilus*) на сході України // Теріофауна сходу України. — Луганськ, 2006. — С. 211–214. — (Праці Теріологічної Школи. Вип. 7).
- Загороднюк І., Негода В. Нетопири: *Pipistrellus* та *Hypsugo* // Міграційний статус кажанів в Україні. — Київ, 2001. — С. 65–72. — (Novitates Theriologicae, pars 6).
- Загороднюк І., Кондратенко О., Боровик Є. Види комахоїдних — кандидати до Бернських списків // Савці України під охороною Бернської конвенції. — Київ, 1999. — С. 179–181. — (Праці Теріологічної Школи. Вип. 2).
- Загороднюк І., Годлевська Л., Тищенко В., Петрушенко Я. Кажани України та суміжних країн: керівництво для польових досліджень. — Київ, 2002а. — 110 с. — (Праці Теріологічної школи. Вип. 3).
- Загороднюк І., Кондратенко О., Домашлінець В. Хохуля (*Desmana moschata*) в басейні Сіверського Дінця. — Київ, 2002б. — 64 с. — (Праці Теріологічної школи. Вип. 4).
- Загороднюк І. В., Петрушенко Я. В., Кондратенко О. В., Пилипенко Д. В. Видовий склад та чисельність кажанів Національного природного парку «Святі Гори» (східна Україна) // Вестник зоології. — 2002в. — Том 36, № 6. — С. 60.
- Заика С. Новая находка *Neomys fodiens* на востоке Украины // (Це видання). — С. 264–265.
- Заика С. В., Цема В. Г. Искусственное расселение байбака в Сватовском лесохозяйстве на Луганщине // Заповідні степи України. Стан та перспективи їх збереження (Матеріали міжнародної наукової конференції, 18–22.09.2007 р.). — Асканія-Нова, 2007. — С. 55–56.
- Зоря А. В. Степная пеструшка (*Lagurus lagurus*) в Украине: прежние и современные данные о численности вида // Вестник зоологии. — 2001. — Том 35, № 5. — С. 102.
- Зоря О. Савці Харківської області та їх видове багатство // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Біологія. — 2005. — Вип. 17. — С. 155–164.
- Зоря А. В., Наглов В. А., Ткач Г. Е. Эпизоотологическая значимость изучения погадок птиц в раскрытии проявления динамики туляремийных процессов на северо-востоке Украины // Птицы бассейна Северского Донца. — Харьков: ХГУ, 1998. — Вип. 4–5. — С. 74–82.
- Клейнбергер С. Е. Млекопитающие Черного и Азовского морей. Опыт биолого-промышленного исследования. — Москва: Изд-во АН СССР, 1956. — 288 с.
- Ковальская Ю. М., Тихонов И. А., Тихонова Г. Н. и др. Новые точки находок хромосомных форм мышовок группы *subtilis* и описание *Sicista severtzovi cimlanica* subsp. n. (Mammalia, Rodentia) из среднего течения Дона // Зоологический журнал. — 2000. — Том 79, № 8. — С. 954–964.
- Колесников М. О. Барсук (*Meles meles*) в антропогенном ландшафте города Луганска (Восточная Украина) // Вестник зоологии. — 2003. — Том 37, № 3. — С. 22.
- Колесников М. А., Кондратенко А. В. Современное состояние популяций редких хищных млекопитающих семейства Mustelidae на юго-востоке Украины // Ученые записки Таврического национального университета. Серия: Биология, Химия. — 2004а. — Том 17 (56), № 2. — С. 121–129.
- Колесников А. М., Кондратенко А. В. Новые находки хоря-перевязки, *Vormela peregusna*, и лисицы-корсака, *Vulpes corsac*, в Луганской обл. // Вестник зоологии. — 2004б. — Том 38, № 5. — С. 46.
- Колосов А. М., Шибанов С. В. Материалы по фауне полезащитных лесонасаждений степной зоны // Труды Всесоюзного с.-х. ин-та заочного образования. — 1957. — Вип. 1. — С. 209–217.
- Кондратенко А. В. *Terricola subterraneus* (Mammalia) в Луганской области // Вестник зоологии. — 1997. — Том 31, № 1–2. — С. 63.
- Кондратенко А. В. Фауна рукокрылых Луганской области // Європейська ніч кажанів '98 в Україні / За ред. І. Загороднюка. — Київ, 1998. — С. 139–145. — (Праці Теріологічної Школи. Вип. 1).
- Кондратенко О. В. Перша знахідка нетопира середземноморського (*Pipistrellus kuhli*) на Луганщині (Східна Україна) // Вестник зоологии. — 1999. — Том 33, № 3. — С. 96.
- Кондратенко О. Рукокрылые степных районов Луганщины // Міграційний статус кажанів в Україні / За ред. І. Загороднюка. — Київ, 2001. — С. 118. — (Novitates Theriologicae. Pars 6).
- Кондратенко А. В. Теріологические исследования в заповеднике «Провальская степь» // Вісник Луганського педагогічного університету імені Тараса Шевченка. Біологічні науки. — 2002. — № 1 (45). — С. 19–24.

- Кондратенко О. Історія досліджень мікротеріофауни регіону Донецько-Донських і Донецько-Приазовських степів // Теріофауна сходу України. — Луганськ, 2006. — С. 8–17. — (Праці Теріологічної школи. Вип. 7).
- Кондратенко А. В., Боровик Е. Н. Теріологические исследования в заповеднике «Стрельцовская степь» // Вісник Луганського педагогічного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Біологічні науки. — 2001. — № 11 (43). — С. 55–62.
- Кондратенко О. В., Джос О. А. Нова знахідка вухатого їжака (*Hemiechinus auritus*) на теренах Східної України // Вестник зоологии. — 2004. — Том 38, № 5. — С. 84.
- Кондратенко О., Загороднюк І. Степові гризуни як кандидати до Бернських списків // Ссавці України під охороною Бернської конвенції / Під ред. І. В. Загороднюка. — Київ, 1999. — С. 185–191. — (Праці Теріологічної Школи. Вип. 2).
- Кондратенко А. В., Загороднюк І. В. Находки *Neomys fodiens* в «Провальской степи» (Восточная Украина) // Вестник зоологии. — 2002. — Том 36, № 4. — С. 78.
- Кондратенко О. В., Загороднюк І. В. Склад і структура схожості мікротеріофаун заповідних ділянок східної частини України // Ученые записки Таврического национального университета. Серия «Биология, Химия». — 2004. — Том 17 (56), № 2. — С. 82–89.
- Кондратенко О., Загороднюк І. Мікротеріофауна заповідних ділянок Східної України за результатами обліків пастками і канавками // Теріофауна сходу України / За ред. І. Загороднюка. — Луганськ, 2006. — С. 120–135. — (Праці Теріологічної школи. Вип. 7).
- Кондратенко О., Мельниченко Б. Нові дані до поширення деяких рідкісних видів ссавців (Mammalia) у Донецько-Приазовських степах (Східна Україна) // Вестник зоологии. — 2000. — Том 34, № 6. — С. 26.
- Кондратенко А. В., Товпинец Н. Н. Млекопитающие в питании сов Донецко-Донских и Донецко-Приазовских степей // Вестник зоологии. — 2001. — Том 35, № 6. — С. 95–98.
- Кондратенко А. В., Кузнецов В. Л., Тимошенко В. А. Особенности питания ушастой совы (*Asio otus*) в Донецко-Донских и Приазовских степях // Вісник Луганського педагогічного університету імені Тараса Шевченка. Біологічні науки. — 2001. — № 6 (38). — С. 116–120.
- Кондратенко А. В., Колесников М. А., Соловьева Т. В. Современное состояние фауны рукокрылых Луганского заповедника // Вісник Луганського педагогічного університету імені Тараса Шевченка. Біологічні науки. — 2002а. — № 7 (51). — С. 89–98.
- Кондратенко О., Петрушенко Я., Годлевська О. Результати дослідження фауни кажанів (Chiroptera, Mammalia) долини середньої течії Сіверського Дінця як аспект створення нових об'єктів ПЗФ // Перспективи розвитку Луганщини в контексті екологічних проблем України та світу: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. — Луганськ 2002б. — С. 20–21.
- Кондратенко О. В., Кузнецов В. Л., Золотухіна С. І. Хом'ячок, строкатка та сліпачок (Rodentia, Mammalia) у Донецько-Донських та Донецько-Приазовських степах // Заповідна справа в Україні. — 2003. — Том 9, вип. 2. — С. 30–33.
- Кондратенко О., Загороднюк І., Товпинець М. Нариси про рідкісні види степових ссавців для нового видання Червоної книги України // Теріофауна сходу України. — Луганськ, 2006. — С. 204–210. — (Праці Теріологічної Школи. Вип. 7).
- Корнєєв О. П. Визначник звірів УРСР. Видання друге. — Київ: Радянська школа, 1965. — 236 с.
- Коробченко М. Сліпущок (*Ellobius talpinus*) на піщаних аренах долини річки Деркул (Ростовська і Луганська області) // (Це видання). — С. 228–231.
- Коробченко М. А., Загороднюк І. В. Поширення рідкісних видів степових ссавців на сході України за результатами аналізу зоологічних колекцій // Заповідні степи України. Стан та перспективи їх збереження (Мат-ли міжнар. наук. конф., 18–22.09.2007 р.). — Асканія-Нова, 2007. — С. 63–65.
- Крижов П. А. Географічне поширення шкідливих гризунів УСРР // Збірник праць Зоологічного музею Укр. АН. — Київ, 1936. — № 16. — С. 33–91.
- Кузнецов В., Загороднюк І. Нориця *Terricola subterraneus* та ясоніжка *Neomys fodiens* на Луганщині: аналіз даних СЕС за 1990–2007 роки // (Це видання). — С. 270–271.
- Кузнецов В., Кондратенко О. Мікротеріофауна заповідних територій Луганщини за результатами аналізу погадок хижих птахів // Заповідна справа в Україні. — 1999. — Том 5, № 2. — С. 28–29.
- Лиманський С. В., Кондратенко А. В. Современное состояние териофауны заповедника «Меловая флора» // Вісник Луганського педагогічного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Біологічні науки. — 2002. — № 1 (45). — С. 25–28.
- Лисецкий А. С. Об источниках заселения лесными грызунами искусственных насаждений Левобережной Украины // Вестник Харьковского университета. Серия биологическая. — Харьков: ХГУ, 1965. — Вып. 1. — С. 108–109.

- Лисецкий А. С., Куниченко А. А. К фауне летучих мышей (Chiroptera) Харьковской области // Труды научно-исследовательского института биологии Харьковского государственного университета им. А. М. Горького. — Харьков, 1952. — Том 16. — С. 87–92.
- Марочкина В. В., Тимошенко В. А. Материалы по численности и распространению грызунов юго-востока Украины // Динамика численности грызунов в некоторых регионах Украины. — Киев: Институт зоологии АН УССР, 1990. — Препр. № 15.90. — С. 10–16.
- Мельниченко Б. Г. Некоторые данные по нахождению и экологии большого тушканчика (*Allactaga jaculus jaculus* Pallas, 1778) на территории Донецкой области // Охорона навколишнього середовища та раціональне використання природних ресурсів: Збірник доповідей I Міжнар. наук. конфер. аспірантів та студентів. — Донецьк, 2002. — Том 2. — С. 88–89.
- Мельниченко Б., Пилипенко Д. Фауна млекопитающих и птиц Федоровского лесничества и его окрестностей // Теріофауна сходу України / За ред. І. Загороднюка. — Луганськ, 2006. — С. 301–308. — (Праці Теріологічної школи. Вип. 7).
- Мигулин А. Нахождение вечерницы большой *Nictalus maximus* Fatio в пределах Харьковской губернии // Бюллетень о вредителях сельск. хоз-ва. — Харьков, 1915. — № 5. — Отд. оттиск: с. 1–3.
- Мигулин А. А. Степная пеструшка (*Lagurus lagurus* Pall.) осенью 1924 года в Харьковской губернии // Захист рослин. — 1925. — Ч. 1–2 (Березень). — С. 57–59.
- Мигулин А. А. Сони, слепыши, мышевки, тушканчики и зайцы северо-восточной Украины (бывш. Харьк. губ.) // Захист рослин. — Харків, 1928. — № 3–4 (за 1927–28 р.). — С. 1–12 (окр. відб.).
- Мигулин А. А. Нахождение Лейслеровой летучей мыши на границе Старобельского и Артемовского округов // Український мисливець та рибалка. — Харків, 1928. — № 4. — С. 22.
- Мигулін О. О. Звірі УРСР (матеріали до фауни). — Київ: Вид-во АН УРСР, 1938. — 426 с.
- Модін Г. В. Замітки про вухатого їжака і лісову мишівку в Стрілецькому степу // Збірник праць Зоологічного музею АН УРСР. — 1956. — № 27. — С. 154–159.
- Мороз В. А. Современное состояние популяций редких видов позвоночных животных Провальской степи и их сохранение в системе заповедных территорий местного значения // Збірник наукових праць Луганського аграрного університету. Біологічні науки. — 2005. — Вип. № 56 (79). — С. 193–204.
- Наглов В. А. Сообщества мелких млекопитающих суходольных дубрав Восточной Украины. Сообщение 1. Видовой состав и структура сообществ // Вестник зоологии. — 1996. — Том 30, № 4–5. — С. 46–52.
- Наглов В., Ткач Г., Зоря А. Землеройки Харьковской области, их эктопаразиты и эпизоотическое значение // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Біологія. — 2005. — Вип. 17. — С. 175–185.
- Павлинов И. Я. (ред.). Млекопитающие / Аверьянов А. О., Борисенко А. В., Варшавский А. А. и др. — Москва: Изд-во АСТ, 1999. — 416 с. — (Большой энциклопедический словарь).
- Панов Г. Динаміка ареалів та чисельності напівводяних хутрових звірів в Україні у другій половині ХХ століття // Вісник Львівського університету. Серія біологічна. — 2002. — Вип. 30. — С. 119–132.
- Панченко С. Г. Редкие и исчезающие животные Ворошиловградской области // Охраняйте родную природу / Под ред. С. Г. Панченко. — Донецк: Донбасс, 1973. — Вып. 4. — С. 76–105.
- Панченко С. Г., Самчук Н. Д. Список позвоночных Ворошиловградской области. — Ворошиловград, 1973. — 40 с.
- Парникова И. Ю., Годлевская Е. В., Шевченко М. С., Иноземцева Д. Н. Фауна Украины: охранные категории (справочник). — Киев: Киевский эколого-культурный центр, 2005. — 60 с.
- Петрушенко Я. В., Годлевська О. В., Загороднюк І. В. Дослідження населення кажанів в заплаві Сіверського Донця // Вісник Луганського педагогічного університету імені Тараса Шевченка. Серія Біологічні науки. — 2002. — № 1 (45). — С. 121–124.
- Писарева М. Е. Распределение грызунов в искусственных лесах юго-востока Украины // Научные записки Днепропетр. гос. ун-та. — 1955. — Том 51 (Сборник работ Биол. фак-та). — С. 53–66.
- Писарева М. Е. О млекопитающих искусственных лесов степной зоны УССР // Искусственные леса степной зоны Украины. — Харьков: ХГУ, 1960. — С. 383–400.
- Попов Б. М. К вопросу о географическом распространении некоторых млекопитающих в УССР // Зоологический журнал. — 1939. — Том 18, вып. 2. — С. 331–335.
- Рева М. Л., Тараненко Л. И., Молодан Г. Н. и др. Страницами Красной книги. Научно-популярные очерки. — (Издание 2-е, перераб. и дополн.). — Донецк: Донбасс, 1989. — 111 с.
- Рудинський О. М. До біології української підземної польовки // Збірник праць Зоологічного музею Укр. АН. — Київ, 1936. — № 16. — С. 125–128.
- Самош В. М. Матеріали по екології байбака на Україні // Праці Інституту зоології. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1960. — Том 16. — С. 23–29.

- Сахно И. И. Слепушонка (*Ellobius talpinus* Pall.) на Ворошиловградщине // Вестник зоологии. — 1971. — № 5. — С. 65–69.
- Сахно И. И. Размещение и численность сурка степного (*Marmota bobak* Mull.) в Ворошиловградской области // Вестник зоологии. — 1972. — № 1. — С. 45–49.
- Сахно И. И. Материалы к экологии слепушонки обыкновенной в Ворошиловградской области // Вестник зоологии. — 1978. — № 1. — С. 74–76.
- Селезньов М. Ю. Поширення вихухолі на Україні і матеріали до її біології // Збірник праць Зоологічного музею. — Київ, 1936. — № 17. — С. 26–38.
- Селезньов М. Ю. Про бабаків на Стрілецькому степу й Великому Бурлуку // Збірник праць Зоологічного музею АН УРСР. — Київ, 1936. — № 17. — С. 63–77.
- Сиренко В. А., Мартынов В. В. Фауна наземных позвоночных Украинского степного природного заповедника (пресмыкающиеся, птицы, млекопитающие. Аннотированный список видов) // Труды филиала Украинского степного природного заповедника «Каменные могилы». — Киев: Фитосоциосен-тер, 1998. — Вып. 1. — С. 63–82.
- Скоков А. П., Кочегура В. Л., Тимошенко В. А. Позвоночные животные Луганского заповедника // Флора и фауна заповедников. — Москва, 1992. — Вып. 48. — С. 45–46.
- Скоробогатов Е. В. Оценка Кременских озёр (пойма Северского Донца) как выхухолевых угодий // Вісник Луганського державного педагогічного університету. Серія: Біологічні науки. — 2002. — № 1. — С. 128–131.
- Скубак Е. Гибель рукокрылых на автодорогах в Национальном парке «Святые Горы» // (Це видання). — С. 274–275.
- Сова Т. В., Кононов Ю. О., Ференц В. Б., Иванченко О. Ю. Природно-заповідний фонд Луганської області. — Луганськ: Лунний світ, 2005. — 166 с.
- Соколов В. Е., Баскевич М. И., Ковальская Ю. М. Изменчивость кариотипа степной мышовки (*Sicista subtilis* Pallas) и обоснование видовой самостоятельности *S. severtzovi* // Зоологический журнал. — 1986. — Том 65, вып. 11. — С. 1684–1692.
- Соколов В. Е., Баскевич М. И., Ковальская Ю. М. О видовой самостоятельности мышовки Штранда (Rodentia: Dipodidae) // Зоологический журнал. — 1989. — Том 68, вып. 10. — С. 95–106.
- Соколов В. Е., Ковальская Ю. М., Баскевич М. И. Сравнительная кариология рода *Sicista* // Млекопитающие: Тез. докл. III Всесоюз. териол. о-ва. — Москва, 1982. — Том 1. — С. 76–77.
- Сокур І. Т. Історичні зміни та використання фауни ссавців України. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. — 84 с.
- Сулик В. Г. Куньи Луганского заповедника и его окрестностей // Экологические основы охраны и рационального использования хищных млекопитающих. — Москва: Наука, 1979. — С. 343–344.
- Тараненко Л., Мельниченко Б., Пилипенко Д., Дьяков В. Раритетные виды наземных млекопитающих Донецкой области: современное состояние и перспективы их охраны // (Це видання). — С. 187–198.
- Тимошенко В. А. Хищные млекопитающие заповедника «Хомутовская степь» // Вісник Луганського державного педагогічного університету. Серія: Біологічні науки. — 2002. — № 1 (45). — С. 192–194.
- Тимошенко В. А. Черный хорь и перевязка в заповеднике Хомутовская степь // Ученые записки Таврического национального университета. Серія: Биология, Химия. — Симферополь, 2004. — Том 17 (56), № 2. — С. 198–202.
- Тимошенко В. Перспективи існування степового тхора (*Mustela eversmanni* Lesson, 1827) у Хомутовському степу // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Біологія. — 2005. — Вип. 17. — С. 89–92.
- Тимошенко В. Редкие наземные млекопитающие заповедника Хомутовская степь в условиях антропогенного пресса // Фауна в антропогенному середовищі / За ред. І. Загороднюка. — Луганськ, 2006. — С. 240–244. — (Праці Теріологічної школи. Вип. 8).
- Тимошенко В., Кондратенко О. Исследование фауны млекопитающих в заповеднике «Хомутовская степь» // Теріофауна сходу України / За ред. І. Загороднюка. — Луганськ, 2006. — С. 33–37. — (Праці Теріологічної школи. Вип. 7).
- Токарский В. А. Степной хорек (*Mustela eversmanni*) в степном биоценозе Восточной Украины // Вестник зоологии. — 2001. — Том 35, № 3. — С. 78.
- Токарский В. А. Степной сурок *Marmota bobak* (Rodentia, Sciuridae) в Украине. Социальные взаимоотношения // Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Біологічні науки. — 2002. — № 1. — С. 95–103.

- Токарський В. А., Карташов А. В., Зубатов Ю. М., Козыра П. С. Поселения речного бобра (*Castor fiber*) на северо-востоке Украины // Вісник Луганського педагогічного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Біологічні науки. — 2002. — № 1. — С. 104–109.
- Токарський В. А. Историческое изменение ареала и численности степного сурка (*Marmota bobak* Mull. 1776) в Украине // Ученые записки Таврического национального университета. Серия: Биология, Химия. — Симферополь, 2004. — Том 17 (56), № 2. — С. 173–185.
- Царик Й. В., Шидловський І. В., Головачов О. В. та ін. Каталог рідкісних та червонокнижних видів тварин колекцій Зоологічного музею. — Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2000. — 59 с.
- Червона книга Української РСР. — Київ: Наукова думка, 1980. — 504 с.
- Червона книга України. Тваринний світ / Під ред. М. М. Щербака. — Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1994. — 464 с.
- Чередниченко В. Роль сурка в степном биоценозе северо-востока Украины // (Це видання). — С. 276–266.
- Черкаценок Н. И. Экономическое значение птиц полезайтнх полос Мариупольского лесничества // Научные записки Черкасского педагогического института. — 1949. — Вып. 2. — С. 39–71.
- Шарлемань Н. В. Выхухоль (*Desmana moschata* L.) в УССР // Збірник праць Зоологічного музею АН УРСР. — Київ, 1936. — № 17. — С. 39–52.
- Шварц Е. А. Сохранение биоразнообразия: сообщества и экосистемы / Под ред. А. В. Кожаринова. — Москва: Товарищество научных изданий КМК, 2004. — 112 с.
- Шевченко Л. С., Золотухина С. И. Млекопитающие. — Киев: Зоомузей ННПМ НАНУ, 2005. — Вып. 2 (Насекомоядные, рукокрылые, зайцеобразные, грызуны). — 238 с. — (Серия: «Каталог коллекций Зоологического музея ННПМ НАН Украины»).
- Шевченко С. Їжак вухатий (*Hemiechinus auritus*) в Україні: огляд // (Це видання). — С. 249–258.
- Шноль С. Э. Гении, злодеи и конформисты российской науки. — 2-е изд. — Москва: Крон-Пресс, 2001. — 875 с.
- Штамм М. Г. До відомостей про поширення хохулі (*Desmana moschata* L.) в басейні р. Дінця // Труды Донецької наукової експедиції. — Харків: Всеукраїнська спілка мисливців та рибалок, 1930. — № 1. — С. 41–44.
- Якименко Л. В. Кадастрово-справочная карта ареалов обыкновенной (*Ellobius talpinus* Pall.) и зайсанской (*E. tancrei* Blasius) слепушонок // Вопросы изменчивости и зоогеографии млекопитающих. — Владивосток: БПИ, 1984. — С. 76–102.
- Dietz C., von Helversen O. Illustrated identification key to the bats of Europe. — Tuebingen & Erlangen (Germany). — First released 15.12.2004. — Part 2. — (Electronic publication. Ver. 1.0).
- IUCN Red List of Threatened Species. A Global Species Assessment. — Gland and Cambridge: IUCN. — 2004. — 191 p. — (<http://www.redlist.org>).
- Hulva P., Horáček I., Strelkov P. P., Benda P. Molecular architecture of *Pipistrellus pipistrellus* / *Pipistrellus pygmaeus* complex (Chiroptera: Vespertilionidae): further cryptic species and Mediterranean origin of the divergence // Molecular Phylogenetics and Evolution. — 2004. — P. 1023–1035.
- Mayer F., von Helversen O. Sympatric distribution of two cryptic bat species across Europe // Biological Journal of the Linnean Society. — 2001. — Vol. 74, Issue 3. — P. 365–374.
- Nechay G. Status of hamsters: *Cricetus cricetus*, *Cricetus migratorius*, *Mesocricetus Newtoni* and other hamster species in Europe // Nature and Environment. — Council of Europe Publ., 2000. — N 106. — 74 p.
- Spitzenberger E., Strelkov P., Haring E. Morphology and mitochondrial DNA sequences show that *Plecotus alpinus* Kiefer & Veith, 2002 and *Plecotus microdontus* Spitzenberger, 2002 are synonyms of *Plecotus macrobullans* Kuzjakin, 1965 // Natura Croatica. — 2003. — Vol. 12, N 2. — P. 39–53.
- Vlaschenko A., Naglov A. A. Marl open pit as a unique place of bats (Chiroptera) inhabiting // Вестник зоології. — 2005. — Том 39, № 2. — С. 94.
- Zagorodniuk I. V. Taxonomy, biogeography and abundance of the horseshoe bats in Eastern Europe // Acta zoologica cracoviensia. — 1999. — Vol. 42, N 3. — P. 407–421.
- Zagorodniuk I. Species of the genus *Plecotus* in the Crimea and neighbouring areas in the Northern Black Sea Region // Woloszyn B. W. (ed.). Proceedings of the VIIIth ERBS. — Krakow: PLATAN Publ. House, 2001. — Vol. 2 (Distribution, ecology, paleontology and systematics of bats). — P. 159–173.